

Els fraseologismes en l'obra dramàtica d'Eduard Vidal i Valenciano

The Phraseology in the Dramatic Work of Eduard Vidal i Valenciano

JOAQUIM MARTÍ MESTRE

Universitat de València
Joaquin.Marti@uv.es

Recibido: febrero de 2019. Aceptado: abril de 2019

Resum: En aquest article s'estudien les unitats fraseològiques en l'obra dramàtica d'Eduard Vidal i Valenciano, un dels impulsors del teatre català contemporani. El caràcter costumista i realista d'aquest teatre comporta un treball elaborat sobre el llenguatge, que inclou una rica fraseologia, reflex del llenguatge popular i col·loquial. Seguint el mètode filològic i els coneixements de la lexicografia històrica, centrem el nostre estudi especialment en les unitats fraseològiques no enregistrades en els diccionaris o que adquireixen en Vidal un sentit diferent al conegut, i, tenint en compte els estudis metodològics sobre la variació fraseològica i els coneixements de la dialectologia, s'estudien les variacions i les modificacions creatives sobre les unitats fraseològiques, i la manera com s'evidencia la variació dialectal en aquestes unitats.

Mots clau: Fraseologia catalana. Segle XIX. Variació.

Abstract: Our aim in this contribution is to focus attention on the phraseological units of the theatrical work of Eduard Vidal i Valenciano, one of the promoters of contemporary Catalan theater. The realism of this theatrical production involves a detailed work about the language. This work includes a rich phraseology taken from colloquial language. In accordance with the philological and comparative method and with the researches in historical lexicography, we focus on idiomatic expressions that don't appear in dictionaries or that have a special meaning in the theatrical work of Eduard Vidal i Valenciano. Furthermore, taking into account the methodological studies on phraseological variation and the dialectological research, we study the variations on phraseological units.

Key words: Catalan phraseology. 19th century. Variation.

I.- INTRODUCCIÓ.

El teatre costumista català del segle XIX havia d'oferir al seu auditori, sobretot popular i menestral, unes obres on aquest es reconegués fàcilment. Per això mostra uns personatges, uns llocs, uns costums i un llenguatge característics, amb els quals el públic se sentia identificat. Es tractava de presentar, com diu Bacardit (2011: 117), «una realitat ben immediata que fàcilment enganxava els espectadors»¹. En aquest sentit, el treball sobre el llenguatge era fonamental. Com es tracta de textos dialogats on sovint interactuen personatges populars, per tal de contribuir a la versemblança de la situació dramàtica, els autors han de construir un llenguatge escrit que tracte d'imitar el registre col·loquial oral. En aquest sentit, el teatre costumista esdevé per al lingüista actual un instrument de gran valor per aproximar-se a copsar la llengua viva del passat.

En aquesta reconstrucció del «llenguatge de la plaça pública», com diria Bakhtin, ocupen un lloc destacat el lèxic i les unitats fraseològiques. Ja s'ha mostrat aquest treball sobre el llenguatge popular i col·loquial dels dramaturgs costumistes en l'obra de Bernat i Baldoví (Martí 2011), un dels autors que va inaugurar el teatre català modern al País Valencià, i el primer que, dins del panorama dramàtic valencià, va tenir una certa continuïtat. Ara voldríem comprovar que també entre els iniciadors del teatre català modern al Principat el treball sobre el llenguatge fou fonamental per tal de construir un discurs adequat a la condició dels personatges i al marc dramàtic i que resultés fàcilment recognizable per part de l'audiència.

En aquesta ocasió ens centrarem en la fraseologia, una de les manifestacions lingüístiques més característiques del registre col·loquial tradicional, un dels trets que millor atorguen la seua singularitat a un sistema lingüístic, o, com diuen Meseguer i Garí (1995: 137), la fraseologia, «lluny de ser perifèrica en la constitució de la llengua, hi aporta aspectes centrals de la consciència i la pràctica social dels parlants». En aquest sentit, s'ha destacat el valor simbòlic de la fraseologia, com a element fonamental en la creació i reconeixement d'una identitat idiomàtica, i en la seua oposició a altres identitats vistes com a alienes al grup. En relació amb això, Nicolàs (1997: 273-274) demostra com el teatre d'Eduard Escalante il·lustra amb molta claredat «aquest valor simbòlic immanent de la fraseologia». En relació també amb Escalante, s'ha comprovat la riquesa fraseològica d'aquest autor valencià (Martí 1997), la qual es pot fer extensiva en general al teatre popular del segle XIX.

Eduard Vidal i Valenciano (Vilafranca del Penedès, 1838 - Barcelona, 1899) il·lustra també a la perfecció el valor de la fraseologia en el teatre costumista decimonònic. Vidal forma part de la primera generació de dramaturgs catalans contemporanis, els primers que, com diu Morell i Montadi (1995: 222), escriuen en català per a la nostra escena d'una manera regular. Aquests autors,

---

¹ Segons Bacardit (2011: 128), en aquest teatre costumista català cal entendre *realisme* en el sentit de «fidelitat a la representació dels usos, les formes d'actuar o de parlar de sectors diferents de la societat catalana», però «quan es tractava de reflectir determinades problemàtiques» que anaven més enllà dels valors hegemònics, sancionats socialment, «la cosa canviava».

que s'integren en una tradició costumista autòctona, componen amb el seu teatre una imatge de la societat catalana de la seua època, i, per tant, havien de fer servir un llenguatge adequat a la realitat que volen descriure. Com comenta Bacardit (2011: 117, 133) amb relació a Frederic Soler «Pitarra», company de generació de Vidal, una part de la comicitat de les seues obres raïa en l'ús d'«expressions lingüístiques de moda en aquell moment», i, en relació amb el llenguatge utilitzat en l'obra *La Taberna* d'Eduard Vidal i Valenciano i Ros-send Arús, versió de *L'Assommoir* de Zola, el mateix filòleg destaca la seua fidelitat «a la forma de parlar de les classes populars de l'època», apreciació que, podríem afegir, es pot fer extensiva, en major o menor grau, a tota la producció teatral costumista del dramaturg vilafranquí.

Eduard Vidal es preocupà perquè el seu teatre fos un reflex de la societat catalana en el seu conjunt, o, com diu Foguet i Boreu (2012: 99), per «contribuir a crear una dramaturgia essencialment catalana, de tradició popular, que duïa els diversos estaments socials vuitcentistes a l'escena, en reflectia els costums i les mentalitats i els feia parlar de manera genuïna en la seua llengua». D'acord amb això, des del punt de vista lingüístic, en el teatre de Vidal trobem reflectida la variació diatràtica i diatòpica de la llengua catalana, així com el contacte en la societat catalana de l'època de la llengua catalana amb altres varietats lingüístiques.

Encara que l'estudi de la variació lingüística en el teatre de Vidal i Valenciano no constitueix l'objecte principal d'aquest treball, il·lustrarem les afirmacions anteriors amb alguns exemples. D'aquesta manera podrem comprovar que l'ús d'una fraseologia rica, variada i adequada als personatges i als contextos s'integra en un programa lingüístic d'abast més ampli, que incideix en la importància que per al nostre autor tenia el treball sobre el llenguatge en la construcció d'un model dramàtic que resultés versemblant, i que reflectís la complexa realitat lingüística de la societat catalana del seu temps. Comprovarem, així mateix, que la fraseologia forma part també d'aquesta variació.

Pel que fa a la variació diatòpica, en el teatre de Vidal apareixen alguns personatges que s'expressen en varietats dialectals diferents a la barcelonina. D'aquesta manera l'autor pretén mostrar que la convivència amb altres varietats dialectals no era inusual a la societat barcelonina del vuitcents, i que aquest contacte eventual amb altres varietats dialectals era vist amb bastant naturalitat, i no presentava problemes d'intercomprensió. En *L'ase d'en Mora*, el personatge de *Joseph*, «carreter de carrera», «deu parlar marcant molt la v y obrint las vocals, a la mena del Camp de Tarragona» (p. 6). En la peça *Tants caps, tants barrets* el personatge de *Nelo*, que festeja amb la criada catalana Pepa, és valencià, i per a caracteritzar-lo com a tal, Vidal es val tant del seu nom² com de la seua manera de parlar, en la qual abunden els valencianismes, fonètics: la pèr-

² L'hipocorístic *Nelo* és característic d'aquest dialecte, però, a més, des de l'any 1837 el valencià Manuel Tomàs, conegut com el *tio Nelo*, preparava els bunyols a Barcelona en el cafè dels Valencians, al costat del Portal del Mar, i a finals d'octubre de 1844 va inaugurar un establiment nou als porxos d'En Xifré, a la plaça de Palau, que es va fer molt popular. A més, el *tio Nelo* i els cambrers anaven vestits amb la indumentària valenciana tradicional (Villar 2008: 206, 211, 244).

dua de la *-d-* en *-ada* i *-ades* (*llimonàa, imprentàa, risotaes*, etc., p. 23-25), l'ensordiment de la consonant palatal fricativa sonora, pròpia del parlar apitxat (*conchurar, chure*, p. 24-25), la variant formal *núgols* (p. 23); morfològics, com els plurals en *-es*: “les bromes” (p. 24), l'abundància de diminutius: *peuets* (p. 25), *canonet* (p. 22), *tramucets* (p. 23), *xiqueta* (p. 26), la terminació de primera persona del present d'indicatiu de la primera conjugació en *-e* (*chure*, p. 25), i de la tercera persona procedent d'-AT també en *-e* (*vatche*, p. 23)³, la preposició *pa* (p. 23), l'adverbi *hui* (p. 26), o la conjunció d'origen castellà *pus* ‘pués’ (p. 26); lèxics: “cinta *rocha*” (p. 23), *chufero* (p. 23), *tramucets* (p. 23), *quinzet* ‘ral’ (p. 24), i fraseològics: *més alt que el Miquelet* (p. 23)⁴. Nelo fa de soldat a Barcelona, però està desitjant que el llicencien per tornar a exercir el seu ofici de venedor ambulants⁵, la qual cosa s'ajusta amb el tractament realista del personatge, tenint en compte que als segles XVIII i XIX no era rar trobar valencians fora del País dedicats al comerç ambulants dels productes de la terra⁶.

En la sarsuela *La manescala*, escrita en col·laboració amb Rafel Burgell, apareix un personatge, Mr. Jules, mestre de francès de Roseta, el qual és natural de Perpinyà, i s'expressa en una mena de barreja de rossellonès amb trets francesos i del català general. Com a rossellonismes característics, notem el tancament de la *o* tònica en *u* (*amur, tut*) (p. 17, 19), el present d'indicatiu amb *-i* en la primera persona *creui* (p. 16), *tremoli* (p. 38), *recordi* (p. 39), la 1ª persona del present d'indicatiu del verb *ser*: *sum* (p. 17), l'ús del verb *ser* com a auxiliar en els temps compostos en els verbs intransitius de moviment: *era vingut* (p. 38), l'ús proclíctic dels pronomes febles davant d'infinitiu, com en *l'advertí* ‘advertir-lo’ (p. 21), el possessiu *llur, llurs* (p. 38), l'indefinit *calca* (p. 40), la negació amb *pas* sense la partícula *no* (p. 16), *cum* per *com* (p. 16), la conjunció *mes* (p. 16), o gal·licismes lèxics propis del català septentrional, com *s'amusar* (p. 16), *garçon* (p. 17), *madame, madama* i *madam* (p. 16, 51), *malhurós* (p. 17), *vualà* (p. 16).

Des del punt de vista de la variació diastràtica, Bacardit (2011: 133) afirma que el llenguatge de *La taberna* «és fidel a la forma de parlar de les classes

³ Encara que aquest tret no és propi de tot el valencià, sinó només del castellanenc, i de la major part del català nord-occidental, però sovint es fa servir des de la distància del català oriental com a marca per a identificar els parlants d'aquesta procedència.

⁴ Però apareixen també en el parlar de Nelo algunes formes que no són pròpies del valencià general del segle XIX, i que segurament es deuen a confusions per part de l'autor, com algunes formes de primera persona del present d'indicatiu en *-o*: *guardo* (p. 24), *conservo* (p. 25), el present de subjuntiu en *-i* en *escolti* (p. 58), l'infinitiu *parà* (p. 58) sense *-r*, alguns plurals en *-as*, com «las mil ganas» (p. 22), «la aguantas» (p. 58), el demostratiu *aquet* (p. 58), l'adverbi *aquí* (p. 24), la preposició *ab* (p. 23), o la conjunció *donchs* (p. 23).

⁵ «y tornar-ne pels carrers / ab lo capàs a la espatlle / a chillar ab lliure veu: “A la avellana torrada! / Al chufero! Cacahuets! / Llimó, chelat, fresco, fresco! / Buñolero y tramucets!”» (p. 23). En la transcripció dels textos ens basem en els criteris de la col·lecció *Els Nostres Clàssics*.

⁶ Per exemple, Peregrí Garcia Cadena es referia als torrentins que recorrien «la España entera», Europa i fins i tot l'altre costat de l'Atlàntic, comerciant amb els productes de la terra (*Los valencianos pintados por si mismos*, València, 1859, p. 68). Cavanilles donava notícia de crevillentins venent estores a París al segle XVIII, i també hi ha constància d'elxans venent palma a Marsella al segle XIX (Jaén i Urbán 2017: 241).

populars de l'època, fins i tot hi ha mostres d'expressions en caló». Però no únicament en aquesta obra es fa present la variació diastràtica, sinó també en altres. Per exemple, en *Tants caps, tants barrets* sobre la manera de parlar de la criada Pepa, en una acotació es llegeix: «Estudiis la cantarella y entonació pròpia del sarcasme de la gent sens educació» (p. 38), i Nelo, pretendent d'aquesta, usa termes argòtics com *clisos* 'ulls' (p. 23) i *afufar-se* 'anar-se'n, fugir' (p. 26). En la mateixa obra, Pepa no entén l'expressió *estar de quefer* que empra Francisquet, i la qualifica de «paraula més refilada!...» (p. 27). En aquesta mateixa obra, Don Joaquim posa en la boca de Don Francisquet, «joenet, elegant, guapo y molt fi», la concurrència *fer l'amor* 'posar-se en relacions amoroses un home amb una dona; galantejar': «se conformin [...] / a gastar temps / *fent l'amor*, com crech diria / l'elegant D. Francisquet» (p. 20), com si fos una expressió de moda o elegant, però no d'ús popular.

La relació amb altres llengües està també ben present en el teatre de Vidal. Ja ens hem referit més amunt al cas de Mr. Jules. En *Cada hu per hont la enfila* apareix un altre personatge d'origen francès, Mr. Joseph, esmolet, el qual «deu parlar lo català dels esmolets que fa temps que són a Espanya» (p. 4), és a dir, parla en català però amb interferència francesa. El francès pot ser usat també com a llenguatge refinat, de moda, com fa l'«elegant» Don Francisquet, que diu en aquesta llengua algunes expressions, com *ne pas possible, monsieur* (*Caps* 19).⁷ En *Qui juga no dorm*, l'actor encarregat del paper de Mr. Fritz, «deu imitar un anglès que fa temps viu en Espanya, molt calmós y cachassut y fent una barreja de anglès, francès y espanyol en lo parlar» (p. 4). Però sobretot destaca en aquest sentit la relació entre el català i el castellà. Hi veiem les dificultats dels catalans per expressar-se en castellà amb personatges castellans, i fins i tot per comprendre aquesta llengua. A banda d'això, es poden trobar entre personatges catalanoparlants alguns canvis de codi al castellà, com ara en fraseologismes: *Si tay visto no-m recuerdo* (*Caps* 24), *Aquí estoy porque he venío* (id., 32), *Bien, saleru* (*Ase* 18), i en expressions del llenguatge galant convencional, d'origen literari: *dulce amor* (*Caps*, 32), o procedents de la influència del flamenquisme: «Muuuy... y jeche usted» (*Caps* 24).

II.- UNITATS FRASEOLÒGIQUES NO REGISTRADES EN ELS DICCIONARIS DE REFERÈNCIA⁸.

Passem tot seguit a estudiar les unitats fraseològiques presents en l'obra dramàtica de Vidal i Valenciano. En aquest apartat ens centrarem en aquells fraseologismes o variants de fraseologismes no registrats en els diccionaris de referència. Volem demostrar així que els autors de teatre costumista del segle XIX són una font de primer ordre, però a pesar de tot molt poc explotada per part dels

⁷ Les referències procedents de les obres de Vidal es citen a partir d'una paraula clau que en representa el títol, la correspondència de la qual trobarà el lector al final de la bibliografia, seguida del número de la pàgina.

⁸ Tenim en compte sobretot, a més dels diccionaris normatius, el *DCVB*, la *PCC*, el *DSFF*, el *DLFF* i Martí (2017), però també altres diccionaris que es citen en la bibliografia.

lingüistes i dels lexicògrafs, per a enriquir el corpus fraseològic català dels nostres diccionaris, i per al coneixement de la fraseologia catalana en general.

2.1. Locucions i concurrències⁹

acabar tot lo cabdell ‘acabar de dir tot el que havia de dir’ (*Manescala* 13), *l’any dels frares*: “Trenta-cinch, *l’any dels frares*” (*Taberna*, 86), jugant a cartes¹⁰; *aquí no hi valen bolets* (*Somni* 8), amb referència a una cosa ineludible; *barret de fum* (*Juga* 16), amb referència a una persona que diu o fa coses sense fonament¹¹, cf. *barret de rialles*; *deixar el mort (a algú)* ‘deixar-li la responsabilitat d’una cosa’ (*Taberna* 91)¹², *deixar (algú) net de comptes* ‘solucionar-li els problemes’ (*Vara* 27), *donar cossa la sort (a algú)* ‘ser-li adversa’ (*Paraula* 17), *donar fondo (a un lloc)* ‘anar-hi, fer cap’ (*Taberna* 32), *dur (algú) damunt* ‘mantenir-hi una relació pròxima’ (*Boca* 19), *els deu destres* ‘els dits de la mà’ (*Taberna* 11), *estar d’estaqueta (a un lloc)* ‘estar sense poder-se moure d’un lloc, acomplint-hi una obligació, un servei’ (*Taberna* 10), *estar (un plet) a l’última plana* ‘estar a punt de resoldre’s’ (*Caps* 6), *fer anar (algú) ab la música a altre lloc* ‘fer que se’n vaja’ (*Antany* 19), com el cast. *con la música a otra parte*; *fer dir els parenostres al revés (a algú)* ‘fer que s’indigne i parli de forma ofensiva o injuriosa’ (*Vara* 12), *fer eclipse* ‘anar-se’n, marxar’ (*Taberna* 26), *fer el baró* ‘dur molt bona vida’ (*Paraula* 19), *fer el gos* ‘vigilar’ (*Juga* 12), *fer un capbussó* ‘arruïnar-se econòmicament, fer fallida’ (*Paraula* 8), *filat de ventall* ‘afanyar-se en va’ (*Boca* 9), *gent de jec* ‘gent popular, humil’ (*Caps* 3), *jugat a bona cara* ‘actuar de bona fe, sense falsedat’ (*Vara* 20), *jugat les nouetes (a algú)* ‘enganyar-lo’ (*Vara* 33), *manejar les cireres* ‘fer les diligències per a alguna pretensió’ (*Tal hi va* 34), en el text amb referència a una actuació fraudulenta; *mirar a la viscaïna* ‘ser guerxo’ (*Birolet*, 7), homosemització per atracció del parònim cast. *bizco*¹³; *mirar-se als ases* ‘veure un assumpte des de fora, sense intervenir-hi’ (*Taberna* 33), *no poder veure lo blanc dels ulls (a algú)* ‘ser impossible de veure’l, de trobar-lo’ (*Manescala* 12), *pastar-la grassa* ‘pagar’ (*Taberna* 32), *pegar-se-les molt fortes* ‘agafar-se uns disgusts molt forts’ (*Taberna* 55), *picar l’aranya (a algú)* ‘picar-li la curiositat’ (*Birolet* 19), *pomada de soldat* ‘saliva’ (*Taberna* 38), *posar-se nou* ‘vestir-se amb roba nova, mudar-se’ (*Ase* 30), per oposició a *anar de cada dia* ‘anar vestit amb la roba ordinària’ (id., 33); *ral de pobre* (*Taberna* 25), *ser una taula de torrat* ‘ser una dona coqueta, que cerca de complaure a tots els homes’ (*Vol* 23), *ser un cap pelat* ‘ser pobre’ (*Tal hi va* 15), *sordejar del front* ‘desvariejar’ (*Caps* 12), *sortir la pilota de rebot (a algú)* ‘resultar-li un assumpte al revés de com pensava’ (*Vara* 23), *el temps de la mitja quèrna* ‘el temps antic’ (*Somni* 12), *tenir ànima*

⁹ Per a la diferència entre locucions i concurrències, vegeu Ginebra (2003).

¹⁰ Evoca els avalots anticlericals de 1835.

¹¹ Cf. *fum* fig. ‘cosa vana, allenegable, que només té aparença’ (*DCVB*).

¹² En cast. «*dejar el muerto*» id.

¹³ Per a la distribució geogràfica del tipus *estràbic* en català, veg. l’*ALDC* (mapa 141) i el *PALDC* (mapa 43).

de llot 'ser una persona menyspreable' (*Virtut* 25), *tenir les orelles plenes (d'alguna cosa)* 'estar tip d'escoltar-la' (*Juga* 5), *tenir tard* 'fer-se tard (a algú)' (*Taberna* 95), *tirar (una cosa) a mal cantó* 'desaprofitar-la' (*¡Maria!* 13), *toronar a armar la joca* 'reprendre favorablement un afer' (*Quadro* 19), *torrar la farina (a algú)* 'entabonar-lo, enganyar-lo' (*Juga* 21), *trobar-se ab la ganya sense peix* 'restar frustrat, burlat' (*Vara* 23).

Algunes unitats fraseològiques no registrades en el *DCVB*, tenen un sentit similar al que pot tenir el verb o el nom que les forma en sentit figurat. Així, *bullir lo cor (a algú)* 'estar molt excitat d'un sentiment intens' (*Caps* 42), com *bullir* (*DCVB*); *caure a la balança* 'sucumbir a una seducció' (*Juga* 13), 'sucumbir, morir' (*Caps* 9), com *caure* 'sucumbir' (*DCVB*); *de flor de nata* 'd'allò més bo' (*Quadro* 10), cf. *nata* fig. 'la part millor d'una cosa; allò més bo, més adient a un fi' (*DCVB*); *fondre's com la cera* 'consumir-se l'ànim de desig, de passió amorosa' (*Sastressa* 2), com *fondre* fig. 'consumir l'ànim de desig, frisança, impaciència o altra passió intensa' (*DCVB*), *pelar (algú) com un conill* 'matar-lo' (*Manescala* 47), *pelar* fig. 'matar' (*DCVB*). O un sentit aproximat, com en *fer-se un bunyol* 'enredar-se, confondre's' (*Dos* 17), cf. *bunyol* 'cosa mal feta' (*DCVB*); *sac de verí* 'persona malèvola' (*Taberna* 27), cf. *verí* fig. 'mala intenció, malvolença, ira concentrada' (*DCVB*), i possiblement *mosquit d'arbre* 'persona sense valor, sense coratge' (*Taberna* 95)¹⁴, en relació amb *mosquit* 'persona menuda, insignificant', 'jove poca solta' (*DCVB*)¹⁵.

Igualment, algunes unitats fraseològiques documentades en Vidal i que no registrem en els diccionaris de referència es relacionen formalment i semànticament amb altres fraseologismes d'una classe diferent registrats en el *DCVB*. Així, la locució nominal *cara doble* 'persona hipòcrita' (*Juga* 14, *Boca* 23), es relaciona amb la locució verbal *fer (i tenir) dues cares* 'no esser sincer, fingir dues maneres de pensar oposades' (*DCVB*). La concurrència *faltar (a algú) la cua per escorxar* (*Manescala* 14), usada per indicar que hom no ha acabat encara, que li falta per dir la part de més interès, més important, es relaciona amb la parèmia *La cua és de més mal escorxar*, que «diuen quan s'han resolt totes les dificultats fora les darreres, que són les més serioses» (*DCVB*). La concurrència *gastar a tro de boig* 'despendre molt i de forma irreflexiva i innecessària' (*Diable* 10)¹⁶, es relaciona amb la loc. nominal *cap de trons*, usada per indicar el poc seny, la irreflexió (*DCVB*). La loc. adv. *per un sis o as* 'per qualsevol cosa, amb qualsevol excusa' (*Taberna* 12) es relaciona amb les concurrències *tenir un sis o as* 'tenir un mal o un altre' i *trobar un sis o un as* 'trobar què dir, tenir sempre motiu de queixa' (*DCVB*). La concurrència *poder buscar (algú) ab candeles* (*Tal hi va* 11), que pondera una cerca inútil, infructuosa, recorda la locució *ni amb candeleta*, que «expressa la gran dificultat que hi ha per a trobar una cosa» (*DCVB*). La loc. verbal *ser (una acció) posar foc a la sang* 'incitar a l'exaltació de les passions' (*Tal faràs* 48) es pot relacionar amb el refrany *La sang, sense*

¹⁴ Per oposició en el text a *hòmens de la tremenda*.

¹⁵ Aquest darrer sentit segurament és el que té *mosquit i mosquit d'abre* en la peça *Un mosquit d'abre* (Barcelona, 1866) de Josep Serra i D.R.G.

¹⁶ Cf. també, a l'*Urgell*, *anar a tro de boig* 'anar esverat, atabalat' (Ortís 2011).

foc, bull (i *La sang bull sense foc*) (DCVB), tenint en compte també que el foc i la sang calenta, brusenta, s'associen en la fraseologia amb l'exaltació de les passions (veg. Martí 2017), igualment, *tenir terrat de vidre* (*Campanetas* 21) es vincula amb el refrany *Qui té el terrat de vidre no apedregue*, i variants (Martí 2017). Les concurrències *buscar en tot ets i uts* 'buscar en tot dificultats' (*Guardiola* 97), *deixar a part los ets i uts* (*Joch* 256) i *sens faltar-hi cap et ni ut* 'sense faltar-hi cap detall' (*Caps* 3)¹⁷, es relacionen amb la loc. adv. *amb tots els ets i uts* 'amb tots els detalls, sense mancar-hi res' (*DIEC, DCVB, DECat*, III, 823).

2.2. Parèmies (refranys i enunciats de valor específic) no registrades en els diccionaris

El casar i fer l'amor són feines de molt humor (*Manescala* 9), *És un bou i ja ha tossat* (*Tal hi va* 25), dit d'algú que s'entossudeix de forma irracional; *Fruïta vedada és codiciada* (*Taberna* 49), *Mai la seda farà lliga ab lo borràs* (*¡Maria!* 19), que refereix la impossibilitat d'unir persones de condició diferent; *No os caurà la gargamella!* (*Sastressa* 2), dit irònicament per denunciar el fet de parlar amb excés; *Picant pedres, se'n troben que donen foc* (*Birolet* 20), *Quan Sant Pere s'ensabona la barba els panallons fan plorar a la quitxalla* (*Taberna* 9), *Quan s'escuren los recs és quan los gitanos pesquen* (*Juga* 8-9), *Qui espera el cel alcança* (*Quadro* 20), *Qui garla paga* (*Boca* 25), *Qui no treballa no endrapa* (*Taberna* 116), *Si l'has perdut blanc, busca'l negre* (*Taberna* 27), potser fa referència a la impossibilitat de trobar algú; *Un cop res, i altres cops tot* (*Caps* 42).

2.3. Fórmules rutinàries no registrades

a caps som (*Criada* 11), fa referència al fet d'haver arribat al punt decisiu o al límit; *bona nina!* (*Guardiola* 87v), expressió de queixa, de malestar; *canta, verdum* (*Taberna* 51), fórmula usada per animar algú a parlar¹⁸, *fugim d'aquí!* (*Boca* 9), fórmula de negació o rebuig; *fuma de la guerra!* (*Criada* 8); *malvinatge el botavant!* (*Pot* 141)¹⁹, exclamació de maledicció; *per tot te deixo, quarta!* (*Guardiola* 95), fórmula de comiat; *prou anirà ab palma al cel!* (*Boca* 29), de negació.

¹⁷ Cf. *no gastar ets ni uts* 'parlar amb claredat, sense ambages' (Busquets: *La cuestió són quartos*, Barcelona, 1867, p. 12).

¹⁸ Evoca les qualitats canores d'aquest ocell de plomatge verdós.

¹⁹ El mot *botavant* apareix en diverses expressions en textos teatrals procedents de Catalunya; a més de les recollides en el DCVB, llegim *per quin botavant* 'per quin motiu' (*El noy de las camas tortas*, Barcelona, 1866, p. 5), i *del botavant*, com a expressió de menyspreu aplicada a una persona: «Hont à-nat are a sortir / aquet vell del botavan / ab tan nècia pretensió?» (Bartomeu Carcassona: *Cada ovella ab sa parella*, Barcelona, 1866, p. 21), i per referència a un geni fort, molt irritable: «Són genis; del botaban / el tens tu; yo, molt quietó» (*Si m'embrutas...* p. 13), «la senyora Quitèria / té un gènit del botabant» (*Aviso a las criadas o an Xacó y la Poneta*, Barcelona, 1853, p. 5). Veg. també més avant *entrar (a un lloc) com un botavant*. Així mateix, documentem *botavant!* (*Pot* 149) tot sol com a interjecció per a expressar enuig o ràbia. Probablement l'ús

2.4. Variants

Algunes unitats fraseològiques no registrades en els diccionaris es poden considerar variants d'altres que sí que s'hi registren

2.4.1. Variants lèxiques:

aguantar el jou 'persistir en una manera d'obrar, en un càrrec' (*Vara* 27), cf. *aguantar el punt* (*el tipus, les tenes*) (*DSFF*); *alçar el pito* (*a algú*) 'fer el valent' (*Criada* 13), cf. *alçar la cresta* (*DSFF*); *anar pel camí ral* 'parlar de forma correcta, com cal' (*Vara* 10), cf. *anar pel camí dret* (*DSFF*); *baixar de la baboia* 'no adonar-se del que passa, estar en bàbia' (*Caps* 37)²⁰, *baixar de la bobera* 'ser un ignorant' (*Ase* 24), cf. *baixar de la figuera* (*DSFF*); *Bé deia l'àvia Perica: l'espina quan neix ja pica* (*Tal hi va* 22), cf. *Deia la vella Perica...* (*DCVB*); *beneit de l'hora* 'persona molt curta d'enteniment' (*Juga* 5), cf. *beneit del cabàs* (*DCVB*); *cap de lluç* 'eixelebrat, o curt d'enteniment' (*Cada* 6)²¹, *Endemà de festa, pesta* (*Taberna*, 39), cf. *Després de festa, pesta* (*Pàmies*); *estar a l'última paraula* 'estar en una situació econòmica molt dolenta' (*Cada* 42), cf. *estar a l'última pregunta* (*DCVB*); *embolicar la joca* 'complicar les coses' (*Guardiola*, 84), cf. *embolicar la voga o la troca* (*DCVB*), *embolicar el credo* (*DSFF*); *escaure bon floc* (*a algú*) (*Tal hi va* 20), cf. *Ja te'n cau un bon floc!* "es diu a algú quan ha fet una cosa que no havia d'haver fet", *penjar-ne un bon floc* (*a algú*) 'malfamar-lo o censurar-lo severament' (*DCVB*)²²; *espolsar la roba* (*a algú*) 'pegar-li, apallissar-lo' (*Micos* 6), cf. *espolsar sa farina o sa murta* (*DCVB*), *espolsar-li l'esquena* (*a algú*) (*DSFF*); *fer el cor valent* (*Tal faràs* 29), cf. *fer el cor fort* (*DCVB*, *DSFF*); *fer mirar la lluna dintre d'un cove* (*a algú*) 'ensarronar-lo, fer-li veure les coses de forma diferent de com són' (*Somni* 13), cf. *fer veure la lluna dins un cove* (*DCVB*); *fil per punt* 'amb tots els detalls, sense deixar res' (*Vara* 10), cf. *fil per randa* (*Catalunya, Balears*), *fil per agulla* (*València*) (*DCVB*); *Gos que lladra no caça* (*Vara* 11), cf. *Gos que lladra no mossega* (*DCVB*; *PCC*, IV, 759); *jugar ab dos barreges* 'obrar ambiguament, amb segona intenció' (*Birolet* 28) i *jugar ab dos joques* id. (*Vara* 16), cf. *jugar amb dues baralles* (*DCVB*); *llençar fel* 'estar molt irritat' (*Diable* 7),

d'aquest mot amb aquests usos està motivat per una homonimització formal entre els parònims *voto a* i *botavant*, motivada en el seu origen per raons eufemístiques.

²⁰ Sobre *baboia*, veg. el *DCVB* i el *DECat* (I, 527).

²¹ També documentem amb un sentit similar *lluç*: «Y finalment és un *llus* / lo qui és tonto de naixensa, / que ni discorra, ni pensa...» (*Micos*, 3). Es coneixen moltes expressions formades amb *cap de* «per designar l'enteniment molt curt» i «per indicar el poc seny [...], la irreflexió» (*DCVB*).

²² També llegim l'expressió *bon floc te'n penja a la cua*, referència irònica a les conseqüències negatives d'un acte desenraonat: «BARTOMEU: –Algun dia t'he fet veure / que lo que vull se efectua. / TECLA: –Bon floc te'n penja a la cua! / Quina rifa que vas treura!» (Francesc de Sales Vidal: *La malvasia de Sitjes* (2ª parte), Barcelona, 1871, p. 7).

cf. *fer la fel*, o *fer sa fel pels ulls*, o *treure es fel per sa boca*²³ id. (DCVB)²⁴; *Llops ab llops no es mengen* (Cada 51), cf. *Llops amb llops no es mosseguen* (DCVB, PCC, V, 545); *Lo fart se'n riu del dejú* (Parnàs 22), cf. *El fart no pensa en el dejú* (o *no es recorda del dejú*), *El fart no coneix el dejú* (DCVB); *moure sarsuela* ‘moure gresca, canyaret’ (Juga 19); *no tenir ni un xavo per a fer cantar un cego* ‘no tenir diners, ésser molt pobre’ (Taberna 33), cf. *no tenir dos diners per fer cantar un cego*, i *no tenir un dobler per fer cantar un cego* (DCVB); *parlar poquet i bé* ‘parlar amb poques paraules però amb claredat’ (Boca 18), cf. *parlar poc i ras* id. (Martí 2017); *pintar més pa que formatge* ‘fer creure falsament coses molt bones’ (Paraula 67), cf. *promètrer més pa que formatge* (Labèrnia 1839-1840), *prometre més formatge que pa*, amb inversió dels noms, i *posar-hi més pa que formatge* (DCVB); *saber lo diable a ont tanca* (Somni 19), cf. *saber el dimoni on jau* (DCVB); *traure (algú) a l'encant* ‘bescantar-lo, criticar-lo públicament’ (Caps 39)²⁵, cf. *traure (algú o alguna cosa) a rogle* (Martí 2017); *trencar pinyons* ‘xerrar’ (Vol 17), cf. *trencar nous* ‘xerrar molt’ (DLFF, DSFF). Són freqüents les expressions insultants formades amb parts del cos humà, especialment de la cara, com *boca de...* o *ulls de...* (veg. DCVB, Martí 2017); en Vidal documentem les expressions *ulls de mona* (Manescala 58), *ullets de conill* (Sastressa 11). La loc. *mano a mà* (Vol 17) es pot considerar una variant de *mà a mà*, però substituint el primer mot pel castellanisme corresponent. La locució adverbial *net i llis* ‘clarament, de manera evident, sense ambigüitat’ (Barqueta 251, Quadro 31) no figura en el DCVB, que recull, però, amb un sentit similar *net i clar*, i *clar i net*²⁶. La unitat fraseològica *traurer (una cosa enutjosa) al sol* (Caps 46)²⁷, formada amb una casella buida que admet una certa variació lliure, es pot relacionar amb altres unitats fixes registrades en els diccionaris: *treure els pedacets al sol* ‘retreure escandalosament els defectes o les males accions que s’atribueixen a algú’ (DCVB), i el val. *traure draps vells al sol* (Martí 2017).

La parèmia *La trampa mata la fam*: «Mes vustè, que té tants ditxos, / no devia desolidrà / aquell en llatí que diu [...] / *Audieses fortunae jubat*, / que en català significa / “*La trampa mata la fam*”» (Boca 12)²⁸, es pot considerar una variant de la més coneguda *L’abundància mata la fam*, la qual «vol dir que posseir abundantament una cosa fa que no l’apreciem i no en fem cas» (DCVB), però amb un canvi no únicament lèxic sinó també semàntic, ja que varia el significat del refrany²⁹. Una cosa similar ocorre en la locució *no haver-hi ase ni*

²³ En un text de Narcís Campmany el llegim a la inversa: “Yo trech la boca pel fel” (*Si m’embrutas, t’enmascaro*, Barcelona, 1866, p. 12).

²⁴ En valencià al segle XVIII *llançar la fel* (Martí 2017).

²⁵ Cf. “que-ls vells inichs per sa tempesta hí sa maldat, enveja y gran iniquitat presumen tant, que-ns agen *traure a l’encant*” (CICA: Gassull, Somini, l. 1).

²⁶ En el DCCL *net y clar* id.; en Labèrnia (1839-40) *net y clar*, i *llis y ras* id. Cf. *net i pla* (Martí 2017), *net i pelat* (Arnau: *A l’altre món*, 23), *clar i llis* (id., 37).

²⁷ Per referència al fet de publicar l’edat de Donya Concha.

²⁸ En el text *Bernat* vol advertir *Benet* que, si es descuida, el militar li llevarà la dona que pretén.

²⁹ Farnés (PCC, I, 223) registra també, procedent de Saura (1878), el refrany *La cobdícia mata la fam*.

bèstia ‘no haver-hi ningú’ (*Pobre* 23) en relació amb *no dir ase ni bèstia* ‘no dir res, callar en un assumpte en què caldria parlar’ (*DCVB*).

2.4.2. Variants morfològiques.

Canvis en la classe d'article o en l'ús de l'article: *cantar una cartilla* (*a algú*) ‘adreçar-li paraules de blasme, de censura, de desaprovació’ (*Somni* 15), cf. *cantar la cartilla* (*a qualcú*) (*DCVB*); *buscar pessigolles* (*a algú*) ‘provo-car-lo’ (*Ase* 28), cf. *buscar les pessigolles* (*a algú*) (*DCVB*); *per tres i no res* (*Parnàs* 24), cf. *per un tres i no res* (*DCVB*). Canvis en les preposicions: *ab un plegat* ‘juntament, ensems, al mateix temps’ (*Joch* 172)³⁰, cf. *d'un plegat* (*DCVB*); *de bones a bones* ‘bonament, de grat’ (*Vara* 32), cf. *de bones en bones* (*DCVB*); *de lletra a lletra* (*Quadro* 8), cf. *lletra per lletra* ‘sens tràurer ni afegir res’ (*Quintilingüe*); *D'un dia un altre en ve* (*Taberna* 71), cf. *Després d'un dia un altre en ve* (*DCVB*). Canvis en les conjuncions: *Déu apreta mes no ofega* (*Taberna* 72), cf. *Déu apreta però no ofega* (*DCVB*). Canvi en el quantificador: *no tenir cap més candela per anar-se'n al llit* (*Dos* 9), cf. *no tenir altra candela per anar al llit* (*DCVB*); en aquest sentit destaquen els canvis en els numerals: *ab tres gambadas* ‘en molt poc temps, ràpidament’ (*Vara* 17), cf. *amb quatre* (o *dues*) *gambades* (*DCVB*), *tenir-ne vint-i-cinc i el batlle* (*d'una cosa*) ‘tenir-ne molt, gran quantitat’ (*Birolet* 11), cf. *esser set i el batlle* (*DCVB*); *on mengen tres, mengen trenta* (*Birolet* 18), cf. *allà on menja un, mengen dos, i allà on mengen dos, mengen tres* (*DCVB*). Canvi en el morfema de nombre: *l'ocasió per un cabell* (*Ase* 40), cf. *agafar l'ocasió pels cabells* (*DCVB*); *mala nit i parir mosses* (*Ase* 30), cf. *mala nit i parir mossa* (*DCVB*). Canvis en la flexió verbal: *lo mateix que em digues Llúcia* (*Juga* 19), cf. *com si em diguessis Llúcia* (*DCVB*); *guarda-te'n com d'escaldat* (*¡Maria!* 20), cf. *guardar-se* (*d'una cosa*) *com d'escaldar-se* ‘tenir molt d'esment a evitar-la’ (*DCVB*).

2.4.3. Combinació de variació lèxica i morfològica.

Un canvi lèxic pot motivar un canvi en la preposició seleccionada: *fer de mal cap* ‘obrar malament i no voler consells’ (*Virtut* 18), cf. *tirar per mal cap* (*DCVB*), o l'absència de la preposició: *dir tu de barra a barra* (*a algú*) ‘tutejar-lo o tractar-lo sense compliments’ (*Somni* 44), cf. *tractar de tu de barra a barra* ‘tractar amb molta franquesa, sense compliments’ (*DCVB*). Un canvi lèxic pot anar acompanyat d'un canvi en el morfema de nombre: *tenir volves als ulls* ‘no veure la realitat, creure coses que no són’ (*Quadro* 12), cf. *tenir pa a l'ull* (*DCVB*); *parlar ab lo cor a les dents* ‘parlar amb franquesa’, cf. *parlar amb el cor a la boca* (*DSFF*), i en el numeral: *estar més cremat que dos cabos de carlistas* (*Barcelona* 13), cf. *estar més cremat que un cabo de realistes* ‘estar

³⁰ Cf. «DUQUESA. COMPTE (*Tots dos ab un plegat*): –Conde... Duque...» (Rosend Arús: *Lo compte en Jaume*, Barcelona, 1870, p. 30). Veny i Pons (1998: 459) recullen al Maresme *tot amb un plegat*, amb un sentit diferent (‘de sobte, repentinament’).

molt irritat, furiós' (DCVB); *fer tres quartos (d'una cosa) (a algú)* 'explicar-la breument a algú' (Antany 15), cf. *fer cinc cèntims d'una cosa* (DIEC).

2.4.4. Variants sintàctiques³¹, que poden combinar-se amb la variació lèxica.

En locucions i concurrències: *beure molt de fel* 'patir molt' (Tal faràs 30), cf. *angullir fel* (Martí, 2017); *bitllo sobre bitllo* (Taberna 87), cf. *bitllo-bitllo* (DCVB); *carregar un feix (a algú)* 'enganyar-lo, pendre-li el pèl' (Cada 54), cf. *fer el feix damunt (a qualcú)* 'abusar de la seva bondat o condescendència, aprofitar-se'n excessivament' (DCVB); *carregar ab la borrica* 'carregar amb una responsabilitat' (Biolet 13), només amb subjecte sense complements, cf. *carregar les cabres* (o *el mort*, o *els neulers*) (a algú) 'atribuir a algú la responsabilitat d'alguna cosa' (DCVB, DSFF), que regeix un complement indirecte; *carregar ab la sibeca* 'fer-se càrrec d'algú o de quelcom enutjós' (Taberna 44), cf. *carregar el mort* (o *el gegant*) (a algú) (DSFF), amb complement indirecte; *de dret a dret* 'directament, sense aturades' (V 15, 16), cf. *de dret* (DCVB); *de lletra a lletra* 'exactament, tal com està dit o escrit' (La barqueta, 229), cf. *a la lletra*, i *al peu de la lletra* (DCVB); *deixar (algú) més tou que un quant* 'ablair-lo, fer-li perdre la irritació o la rebel·lia' (Vol 19), cf. *posar (algú) com un quant* (DCVB); *ésser la nina dreta dels ulls (d'algú)* (Virtut 69), cf. *ésser la nina dels ulls (d'algú)* (DCVB); *fer admetlla (una cosa) (a algú)* 'tenir mala impressió d'una cosa, creure que anirà malament' (Vara 21), cf. *fer mala ametlla* id. (Vendrell) (DCVB); *fer el (lo) bon Jesús (a algú)* 'abusar-ne de la bona fe' (Diable 29, Sastressa 6, Somni 18), cf. *fer-ne (d'algú) el bon Jesús* (DCVB); *haver-n'hi per cremar el barret* 'haver-hi motiu per a irritar-se molt' (Cada 46), cf. *haver-n'hi per tirar el barret al foc i deixar-lo cremar* (Gargallo, 2015); *més cert que el sol* (Sastressa 13), cf. *esser (una cosa) tan certa com que el sol ha sortit* (DCVB); *més tossut que un burro sa* (Caps 11), cf. *més tossut que un ase* (DCVB); *plantar la bleada (a algú)* 'enganyar-lo' (Somni 62), cf. *plantar la bleada al clatell (a algú)* (DCVB), o *al bescoll* (Gargallo 2015); *saber quantes fan quinze* (Juga 7), cf. *dir-li a u quantes són quinze*, i altres variants (PCC, III, 45); *saber totes les tecles de la guitarra* 'ser molt astut, molt sagaç' (Pobre 16), cf. *saber tota l'agulla de marejar* (Martí, 2017); *passar lo blanc per negre (a algú)* 'enganyar-lo' (Juga 4)³²; *semblar que no ha trencat mai cap plat ni cap tupí* (Boca 9), cf. *semblar que no ha trencat cap plat mai* (DCVB); *sense to ni solta* (Parnàs, 18), pel més habitual *sense to ni so* (DCVB); *ser en va que risquis ni rasquis* (Manescala 14), *tant és risquin com rasquin* (Vara 16), *tant és que risqui com rasqui* (id. 32), *tant si risca com rasca* (Micos 4), cf. *tant és que risquis com que rasquis* (DCVB)³³; *ser un cap sense centener* 'ser un eixeibrat'

³¹ Per a les variants sintàctiques en les unitats fraseològiques, vegeu García-Page (2008: 236-242).

³² Per a les variants relacionades amb aquesta, vegeu el DCVB, PCC (II, 181) i Martí (2017).

³³ També documentem *tant si risques com si rasques*: «La teva sentència aquí / [...] tant si riscas com si rascas, / serà la lley de l'embut» (Segimon Canyiuila: *Dos galls en un galliné...*, Barcelona, 1865, p. 11).

(Boca 15), cf. *no tenir cap ni centener* (DCVB); *tenir-ne, de llana* 'ser molt ignorant o innocent' (Vara 12), cf. *tenir llana en el clatell* (DCVB), *tenir molta llana al clatell*, i *traure la llana del clatell* (PCC, V, 419), i en sentit contrari *tenir molt pelat lo clatell* (Joch 228)³⁴.

En parèmies: *A arbre mort tots hi fan feix* (Virtut 67)³⁵, *A gran mal, més gran remei* (Cada 46), cf. *A grans mals, grans remeis* (DCVB); *Corda que es tiba, a la fi salta trencada* (Paraula 39), en PCC (III, 231) *Corda que molt tiba a la fi es trenca*, i altres variants; *De gota en gota es ve a foradar la roca* (Quadro 19), cf. *Gota, gota, forada una roca* (PCC, IV, 892); *D'oncle a nebot, fora del tot* (Taberna 72), en PCC (VI, 871) *Pare i mare, puja l'escala; oncle i nebot, fora del tot*; *Les oques tenen bec per tots los llocs* (Antany 8), cf. *Pertot tenen bec les oques* (DCVB); *Encara no obres la boca, et veig les dents* (Caps 23), cf. *Abans d'obrir sa boca, ja li han vist ses dents, En obrir la boca, ja li he vist les dents* (DCVB), *Així que ha obert la boca, li he vist les dents* (Pàmies); *L'aigua fa posar la vista clara* (Taberna 36), cf. *L'aigua fa la vista clara* (DCVB); *Mentres no hi hàgia taca, la pols bufant se'n va* (Tal hi va 15), cf. *La taca no hi sigui; que la pols, bufant se'n va* (DCVB); *Molt papà, molta mamà i patatetas sense oli* (Taberna 21), cf. *Papà, mamà i sopetes sense oli* (DCVB); *No és la mel menjar per l'ase* (Tal hi va 20)³⁶; *Poc n'estreny qui molt n'empuny* (Vol 26), cf. *Qui molt abraça (abarca, abriga, agafa, embrassa) poc estreny* (DCVB; PCC, I, 192; Pàmies); *Pots xiular si és que l'ase no vol beure* (Parnàs 11)³⁷, *Quan un està llogat, no seu quan vol* (Taberna 10) i *Qui està llogat, lo temps no és seu* (id., 40), cf. *Qui té el cul llogat no seu quan vol* (DSFF); *Qui al cel escup replega els seus salivalls* (Tal hi va 13), cf. *Qui escup al cel sa saliva li cau damunt* (Pàmies); *Qui et creu que et compri!* (Caps 23), cf. *Que el compri qui no el coneix, Qui no el conegui que el compri* (DCVB); *Qui té por no passa el mar* (Sort 3), cf. *Qui no s'embarca (o s'aventura) no passa la mar* (PCC, V, 811); *Renyines de promesos, turbonada d'estiu* (Paraula 37), cf. *Renyines de marit, de la taula al llit, Renyines de marit, no duren sinó un xic*, i *Les renyines entre marit i muller, només arriben fins a la porta del carrer* (DCVB); *Si l'enveja es tornés ronya, quants estarien gratant!* (Tal hi va 15)³⁸; *Totes les gotes troben lloc* (Guardiola 165), cf. *Totes les gotes del cel troben posada* (PCC, IV, 832). Seguint amb la variació sintàctica, per a assenyalar la impossibilitat de la realització o acompliment d'un fet es poden fer servir fraseologismes jocosos introduïts per la conjunció *quan* i seguits de l'expressió d'un

³⁴ Es documenten altres variants d'aquesta locució: *tenir molta llana* (Martí 2006), *haver-hi llana en el clatell* (*La malvasia... 2ª part*, p. 7), *ab lo clatell ple de llana* (*Si m'embrutas...*, p. 18), i contràriament *tenir molt net lo clatell* 'ser saçaq, eixerit' (Joaquim Asensio de Alcàntara: *Mistos*, Barcelona, 1866, p. 9) i *tenir el clatell ben esquilat* (*La malvasia... 2ª part*, p. 13).

³⁵ En PCC (I, 662) *En arbre caigut, tothom hi fa llenya, De l'arbre caigut tothom ne fa feix*, i variants.

³⁶ En PCC (VI, 12-13) i en el *Refranyer* de Pàmies es recullen diverses variants d'aquest refrany, però no aquesta.

³⁷ Per a altres variants d'aquesta parèmia, vegeu el DCVB i PCC (I, 733).

³⁸ En el DCVB i en PCC (IV, 112-113) es recullen diverses variants d'aquest refrany, però amb *tinya*, en comptes de *ronya*.

fet irrealitzable³⁹. En Vidal documentem amb aquest sentit les expressions no registrades *quan faran melons les parres* i *quan los rucs no bràmian* (Somni 18). Per al fet d'inculcar a algú idees equivocades o vanes, són freqüents les locucions amb *omplir el cap de*; en Vidal: *omplir lo cap de cebes* (Pobre 9), no registrada.

2.4.5. Variació en fórmules rutinàries.

Algunes fórmules presenten caselles buides que s'omplen lèxicament en cada enunciat. Com a fórmula expressiva de negació o rebuig, és usual l'esquema sintàctic fraseològic *que... ni que* (Martí 2017)⁴⁰; amb aquest valor en Vidal documentem la variant *que... ni que capcinades!* (Tal faràs 24). Com a fórmules emocionals de jurament són usuals els esquemes *a fe de...* i *per vida de...*; en Vidal, *a fe de món!* (Biolet 20), i *per vida de l'altre món!* (Caps 44), *per vida de l'altru any!* (Boca 6); com a fórmula d'imprecació *llam que el baldí!* (Biolet 10), cf. *llamp que el regire!* (DCVB); per expressar enuig o contrarietat documentem en Vidal la fórmula *malingra de bet sentada!* (Cada 37, Guardiola 107), variant de *reïra de bet!*, eufemisme per *reïra de Déu!* (DCVB).

2.4.6. Variació en estructures comparatives lexicalitzades

Les concurrències verbals i adjectives que tenen com a base, respectivament, un verb o un adjectiu, i com a concurrent un complement intensificador format per una estructura comparativa lexicalitzada, presenten una rica variació lèxica en el segon terme de la comparació.

En Vidal es documenten diferents comparacions intensificadores no registrades en el DCVB ni en altres diccionaris de referència: *abundants com grapats d'ordi* (Antany 17), *anar més viu que lo vapor* (Caps 45), *beure més que cap forat* (Criada 5), *beure més que cap anglès* (Criada 14), *brut com la sutja* (Vara 38), *dormir com una fusta* 'dormir molt fort' (Campanetas 23), *eixerit com un pom de julivert* (Bona 8)⁴¹, *eixut i groc com el peixopalo* (Pobre 8), *encantar-se com un ninot* (Vol 9), *enganyar (algú) com a un vailet* (Boca 18), *engreixar-se com un rector* (Pobre 13), *enravenat com un bitxo tendre* (Taberna 33), *entrar (a un lloc) com un botavant* (Tal faràs 37)⁴², *entrar (a un lloc) més gent que no al jubileu* (Juga 7)⁴³, *estufar-se com un gall* (Campanetas 20), *fer més por que el follet* (Caps 29), *fer més ufana que una mata d'aufàbrega* (Taberna 77), *fondre's com la cera* 'consumir-se d'amor' (Criada 11), *fumar més que cap moro*

³⁹ Per exemple, *quan el burro i el rossí no sangolegen el rabo*, o *quan ploguen xufes* (Martí 2017).

⁴⁰ Sobre els anomenats esquemes sintàctics fraseològics, vegeu Mellado Blanco (2012: 2-3).

⁴¹ Cf. *tendre com el jolivert* (Martí 2017).

⁴² Sobre *botavant*, vegeu en l'apartat de fórmules rutinàries no registrades *malvinatge el botavant!*

⁴³ Cf. *jubileu* fig. 'acte d'entrar i sortir molta gent en un mateix lloc' (DCVB).

(*Criada* 14), *fumar més que el vapor* (id.), *gras com un toro* (*Joch* 209), *més dret que una vara de freixe* (*Taberna* 33), *més dur que la teia* (*Tal faràs* 41), *més forts que aglans* (*Tal hi va* 25), *més fredolíc que panallet de Tots Sants* (*Boca* 9), *més fresca que una cisterna* (*Ase* 17), *més fresca que una toia* (*Somni* 44), *més maca que una toia de flors* (*Paraula* 18), *més guapa que un matinar* (*Tal faràs* 22), *més rodó que el món* (id. 24), *més sec que un botí de caçador* (*Taberna* 50), *més variable que la lluna* (*Bona* 15), *més viu que una salamandra* (*Micos* 2), *parlar com una esquella* (*Parnàs* 9), *plorar com un marrà* (*Taberna* 54), *ser més brut que un llimac* (*Boca* 9), *ser més llarg que un dia sense cap trago* 'ser molt astut' (*Taberna* 33), *ser més llarg que un mal estiu* (*Cada* 9), *ser més picant que el sol de l'agost* (*Paraula* 16), *ser més tou que el pa del dia* (*Bona* 8), *ser pitjor que allò que cremen* (*Paraula* 69), *tenir el cap de més gros que una boia* 'ser un ximple, un babau' (*Barqueta* 251), *tenir el cor més fred que la neu* 'ser insensible, no tenir sentiments' (*Manescala* 25), *tenir la sang més negra que la tinta* 'estar molt angoixat, molt apenat' (*Paraula* 68), *tenir més anys que Adan* (*Caps* 12), *tenir un gènit com un matxo guit* 'tenir molt mal geni, ésser molt irritable' (*Taberna* 50), *viure com un all* 'dur molt bona vida, viure molt bé' (*Sort* 5).

III. UNITATS FRASEOLÒGIQUES AMB UN SENTIT DIFERENT AL RECOLLIT EN EL DCVB

3.1. Extensions semàntiques o sentits relacionats amb altres que figuren en el DCVB o en altres diccionaris

al canyet sembla usar-se en el text com una expressió per a denotar el sentiment d'impotència que causa un fet enutjós, i fa que ens desentenguem del que tenim entre mans: «LLUSIÀ: –Que senyors! (*Tirant-o tot per terra*) / Fora: *Al canyet*» (*Cada hu*, 32). En canvi, en el DCVB es registra la locució *anar al canyet* 'morir-se' i metafòricament, 'arruïnar-se', registrada a Barcelona i Tarragona.

cap de bou 'persona curta d'enteniment; poca-solta' (*Vara* 9). En el DCVB *cap de bou* es registra a Barcelona per designar el cap molt gros en sentit físic⁴⁴, però cal tenir en compte que, segons aquest mateix diccionari, l'expressió *cap gros* es fa servir per referir-se a l'enteniment molt curt⁴⁵. Per tant, hi veiem una relació indirecta entre ambdós significats, tenint en compte l'associació del cap de bou amb la grossària. A més, els bous tenen fama de ser animals poc intel·ligents (veg. Buitrago 2002: 355). Cf. *cap de bou* 'persona desassenyada, poca-solta' (Martí 2017); també sembla tenir el sentit de 'ximple, babau' en aquest text: «TRESSONA: –Ay, Quim! / Més sabis que tu n'hi ha / a la boijeria / [...] babau! / [...] *Cap de bou!*» (Carcassona: *Cada ovella ab sa parella*, 1866, p. 30).

⁴⁴ En Labèrnia (1839-1840) *cap de bou* 'qui lo té molt gros' i 'tossut'.

⁴⁵ Cf. també en PCC (II, 632-633) *El qui pensa saber prou té el cap més gros que un bou*.

fer la grilla ‘enganyar, ensarronar’: «ROCH: –Això, Paulina, és mentida. / SASTRESSA: –Sí? Donchs llegeig desseguida. / ROCH: –Ara sí que m’è-trapat! / SASTRESSA: –Llegeig, home, que vas bé! / A mi no-m pots *fe la grilla*» (Gran 6). En el DCVB, amb un sentit una mica diferent: *fer la grilla* ‘fer córrer, robar, fer desaparèixer’, tret del diccionari de Labèrnia⁴⁶. Coromines (*DECat*, IV, 659) registra, procedent, igualment, de Labèrnia (1839-1840), la mateixa locució, i en Emili Vilanova *fer la grilla* ‘sisar, defraudar’, d’on *la grilla*, usat per Marià Vayreda amb el sentit de ‘colla de lladregots’. Aquest filòleg planteja la possibilitat d’enllaçar aquestes expressions amb el cat. *guilla* ‘guineu’⁴⁷. Es documenta *grilla* ‘mentida, engany’ en el mateix Vidal i Valenciano (*Cada* 47), i en textos valencians de vocació popular del segle XIX (Martí 2006). Segurament s’ha de relacionar amb el cast. *esa es grilla* «expresión del estilo bajo, en el cual para dar a entender que se duda de alguna especie que se oye se suele decir *Esa es grilla*» (*DRAE* 1817), o «que no se cree alguna especie que se oye» (*DRAE* des de 1869) (NTLLE), que es documenta en aquesta llengua des del segle XVIII, en Ramón de la Cruz y en Francisco Leandro de Viana: “esta causa es *grilla*” (1764), i també, en general, *grilla* ‘mentida’, *salir* (o *resultar*) (*alguien*) *grilla* ‘resultar frustrades les esperances que es tenien en algú’ en Pérez Galdós (*CORDE*); igualment, en gallec *grila* ‘mentira, embuste, tramoya, trampa’, *saiulle grila* ‘llevarse uno chasco, salir burlado en una pretensión o empresa’ (*DEGC*, II, 426). Els diccionaris castellans no expliquen l’origen de l’expressió *Esa es grilla* pero la situen en l’entrada *grilla* ‘hembra del grillo’ (NTLLE), amb la qual cosa implícitament la hi relacionen. Igualment, en el *DCECH* (III, 215) se situa *grilla* entre els derivats de *grillo*⁴⁸.

⁴⁶ Igualment, en el *DCCL*: *fer la grilla* ‘pèndrer’, sinònim de *fer córrer*.

⁴⁷ Coromines (*DECat*, IV, 738-739) cita un occità *guilhà* ‘enganyar’, el qual creu que deu ser un manlleu del català *guilla* ‘guineu’, mot que, segons aquest autor, procediria de l’antropònim germànic femení *Wisila* o *Wisilo*, nom de la comtessa *Guisla*, muller del comte Guifré I de Cerdanya. En canvi, Alibert (2002) considera que l’occ. *guilhar* ‘tromper, duper, sorprendre’ procediria del fràncic *wigila* ‘astuce’. Igualment, el fr. ant. *guiller*, *guiler* ‘tromper’ i *guile* ‘ruse’ ‘tromperie, fraude’ s’accepta que procedeixen del fràncic *wigila* ‘ruse’ (Rey 2006, Greimas 2012, *TLFi*). En occità *guila*, *gilla*, *guil* ‘tromperie, mensonge, moquerie’, *guilar* ‘tromper, se moquer’, *guillador* ‘trompeur, mensonger, moqueur’ es documenten en trobadors (Raynouard 1838-1843: III, 519-520). Segons von Wartburg (*FEW*, XVII, 579-581), «ursprünglich ist also das wort nur fr.», mentre que a l’occità aquest tipus lèxic arribà relativament tard, i «es findet sich dort nicht vor den Albigenserkriegen». Seguint amb el raonament d’aquest lexicògraf, des de l’occità s’estendria al cat. *guilla* ‘guineu’, al port. ant. *guilha* ‘frau’ i al cast. ant. *gulhara* ‘guineu’, documentat en Juan Ruiz. També s’ha interpretat el port. *guilha* com a procedent del fr. ant. *guille* (Machado 1977: III, 192).

⁴⁸ Coromines (*DECat*, IV, 655) recull l’accepció de *grills* ‘acudits estranys, cabdries’, basada en la superstició «que atribuïa caràcter diabòlic a aquest insecte banyut i negre». Segurament, en relació amb aquest significat de *grill* es coneixen els fraseologismes *tenir el cap ple de grins* (mall.) o *de grius* (men.) ‘tenir idees exagerades de la pròpia vàlua, portar moltes pretensions’, *cap de gri* ‘cap buit, persona de poc seny’ (mall.), *dur grius* ‘estar molt il·lusionat, portar moltes pretensions’ (men.) (*DCVB*), o en cast. *andar a caça de grillos* ‘perder el tiempo en procurar cosa que, pareciendo fácil de alcanzar, se va de entre las manos y nunca se cumple nuestro deseo’ (Covarrubias), *andar a grillos* ‘ocuparse en cosas inútiles’ (*DRAE*, des de 1780) (NTLLE).

fer mala lletra 'comportar-se malament': «TITUS: –T'he vist parlà ab aquell vell / y-m sembla *fa mala lletra*. / PAU: –Què vols dir? / TITUS: –Que no va dret» (*Birolet* 27), «TOMÀS: –Però a hont aniràs a dormir? / PEPETA (*Ab mal modo*): –No ho sé. / TOMÀS: –Me sembla que *fas mala lletra*. A hont és ta mare?» (*Taberna* 119). En el DCVB *fer mala lletra* 'equivocar-se, incórrer en error en parlar'.

tirar dret 'estar encertat' (*Vara* 14), cf. amb un sentit similar, *anar dret* (Martí 2017); en el DCVB *tirar dret* 'llançar una cosa contra un objecte i ferir-lo'.

Caldria incloure també en aquest apartat les locucions *orgue de gats* (*Cada* 48, *Caps* 14), per referència a una persona individualitzada, i no a un conjunt o reunió de gent renouera, o amb el sentit abstracte de 'confusió, enrenou', com figura en els diccionaris, i *torre de Babel* (*Diable* 26), referida a una persona esbojarrada.

Alguns fraseologismes es registren en el DCVB referits només a coses, i nosaltres els trobem documentats en Vidal per referència a persones: *fer mals averanys* (*d'algú*) 'menysprear-lo' (*Guardiola* 52), en el DCVB aplicat només a coses: *fer mals averanys* (*de qualche cosa*) 'rebutjar-la, manifestar despreci d'ella'; i *haver-n'hi un tip* (*d'algú*) 'estar-ne cansat' (*Manescala* 8), en el DCVB, amb un verb diferent, i referit a coses: *fer-se un tip* (*de quelcom*) 'fer quelcom fins a associar-se'n o cansar-se'n'.

3.2. Variacions morfològiques flexives, gramaticals, o lèxiques

buscar les voltes (*a una persona*) 'galantejar-la, fer-li la cort' (*Caps* 25), amb un sentit similar en el valencià Sendín (Martí, 2017); cf. amb el mateix sentit, *buscar el cul* (*els esmolles*) *a les fosques*, i *buscar els obacs* (Espunyes, 2007: 38). En el DCVB, amb un sentit diferent, en singular, *buscar la volta* (*a algú*) 'fer-se-li trobadís, procurar topar amb ell, sortir-li al davant en les seves empreses, intencions, etc.' (Maestrat).

canet d'onze: «Deu mil rals! [...] / Lo compro per tres mil jo... / y *canet d'onze!*» (*Barqueta* 240), per referència a una transacció comercial mot favorable econòmicament, per extensió del sentit propi procedent del joc de cartes d'aquest nom. En el DCVB, *fer canet d'onze* 'guanyar totes les postes, o sia les onze cartes d'igual nombre, que amb la del qui guanya fan dotze'.

més clar que el sol 'de forma molt evident, amb molta claredat': «Lo fet perquè's despedeix / jo ja'l veig *més clar que'l sol*» (*Pobre* 12), *clar com lo sol*: «Y, *clar com lo sol*, / [...] per qui [...] / entona / la lira cants a porfia? / Per la dona» (*Parnàs* 28); igualment *més clar que el sol del dia* (o *del migdia*) (Martí 2017). En canvi, en el DCVB, amb un sentit diferent, *com un sol* o *clar com lo*

D'alguna manera es podrien relacionar els sentits de *grilla* (gall. *grila*) que hem vist més amunt amb aquestes expressions formades amb *grill* (i variants) i *grillo*.

sol «comparança que s'aplica a persona o cosa molt bella, o brillant, o dotada d'alguna qualitat extraordinària»⁴⁹.

posar albarda (a algú) 'enganyar, ensarronar (algú)' (*Caps* 23), com *plantar l'albarda* (a algú) 'enganyar-lo amb bones paraules; escarnir-lo' (Martí 2006) i *albardar* fig. 'enganyar amb bones paraules' (*DCVB*). En el *DCVB* amb un sentit no plenament coincident, *posar l'albarda* o *fer portar l'albarda* (a qualcú) 'carregar-lo o abusar de la seva paciència'.

ser més tonto que el pa tou (*Juga* 6), *ser tros de pa* 'ser una persona de poques llums' (*Ase* 31),⁵⁰ per extensió, cf. *esser més bo que el pa* (*que el pa blanc*, o *que el pa de fleca*), *ser un tros de pa* (*DCVB*), *més bo que el pa blanet* (Martí 2017), tenint en compte la relació que sovint s'estableix entre la bondat excessiva i la ximpleria.

tenir cama 'haver-hi temps suficient per desplegar una determinada activitat sense ser molestat o interromput': «GUMERSINDO: –Elvira meva! / [...] PEPA: –Però miri's que la mama / pot sortir. / ELVIRA: –No tingas por, / que se està en lo tocador. / PEPA: –Si és així, ja *tenen cama*» (*Caps* 30), Pepa segurament vol dir amb aquesta expressió que Gumersindo i Elvira tenen temps de sobra per festejar, perquè Concha, mare d'Elvira, que s'oposa a aquesta relació, estarà encara ocupada durant un temps. En el *DCVB*: *tenir bona cama* 'esser caminador', que forma part també del refrany *Qui té bona cama, té bona mama*, i *tenir comes* en el refrany *Qui no té memòria* (o *cap*), *ha de tenir comes*, que «vol dir que qui comet un oblit es veu obligat a tornar arrera i caminar per corregir-lo», on veiem que el fet de *tenir bona cama* o *tenir comes* es relaciona amb l'espai relativament ampli que es pot recórrer amb facilitat; mentre que en la locució de més amunt *tenir cama* representa també una idea d'amplitud però desplaçada a la dimensió temporal.

4. MODIFICACIONS CREATIVES D'UNITATS FRASEOLÒGIQUES

4.1. Variacions creatives d'unitats fraseològiques

En l'obra dramàtica de Vidal i Valenciano no són rares les variacions creatives d'unitats fraseològiques. L'autor demostra així un bon coneixement de les possibilitats fraseològiques que li ofereix la llengua, i una bona destresa per a modelar els mecanismes lingüístics que en permeten la modificació. Els resultats d'aquesta manipulació poden ser diversos, i tenen a veure generalment amb un increment de l'expressivitat i del component lúdic associats a l'expressió. Veurem ara una mostra representativa d'aquestes modificacions.

⁴⁹ Igualment, en el *DLFF* com un *sol* 'resplendent', 'bell, pur', en el *DSFF*, com un *sol* «resplendent, expressió usada per a indicar que alguna cosa brilla molt».

⁵⁰ *I ser un tros de pa* 'ser un babau': «Mireu's qu-és un tros de pa (*Rient*)» (*Si m'embrutas...* p. 11).

4.2. Truncaments.

El truncament és un procediment practicat sobretot en refranys, el qual es fa a partir de parèmies ben conegudes. L'autor compta amb la complicitat del lector, que sabrà decodificar el text correctament: «però no, no vull dir res, / que bé diu aquell refran / *A boca tancada...*» (*Parnàs* 13), «Qu'és cert lo que-l ditxo canta! / *Crieu fills...* Més val callà!» (*Tal hi va* 23), «Perquè estan escarmentats / [...] y saps que-*ls gats escaldats...*» (*Antany* 22), *Quan se parla del llop...* (*Taberna* 24). En una situació de diàleg l'interlocutor pot tractar de completar el refrany truncat, com ocorre en el text següent, on el procediment va acompanyat de la correspondència catalana d'un refrany castellà: «BENET: –Siga usted siempre mi máxima: / *A tambor batiente...* / [...] BERNAT: –L'entenç. Que *a so de tabals / no s'agafen llebras...*» (*Boca* 12).

També pot succeir que el receptor interprete una combinació lliure de paraules del seu interlocutor com un refrany truncat, i la complete com si fos una parèmia: «PANCRÀS: –No coneix que aquesta unió / és desigual? / VALERI: –*Si se estiman...* / PANCRÀS: –*Si se estiman, bé se arriman,*⁵¹ / però no, no és pas això» (*Somni* 26).

4.3. Reiteracions.

Es pot donar l'actualització del significat composicional de la unitat fraseològica sense alterar-ne la fesomia morfològica. Sense anul·lar el sentit unitari idiomàtic del fraseologisme, se n'activa la lectura literal, mitjançant la repetició d'algun dels seus components fora de la unitat i en el context adequat. Així ocorre, per exemple, en aquest text: «PEPA: –Déu meu, estich rebentada. / [...] Tots te cridan y-t reganyan, / ets lo blanco de tots ells: / *Tots tenen tres reys al cos*⁵² / y has d'obehí a tots los reys. / Y ara l'un vol esmorsar, / y ara l'altre vol cafè» (*Criada* 3), on la repetició de *reis* en sentit autònom («has d'obehí a tots los reys») n'activa, juntament amb el significat unitari de la unitat fraseològica, la lectura compositiva.

Vidal i Valenciano fa servir sovint el procediment de la repetició en el diàleg com a recurs modalitzador, per expressar críticament les opinions o punts de vista dels interlocutors: «ROSSENDO: –*Parlo ab lo cor a la mà!...* / ELVIRA: –*Deixi-l cor a hont s'està!...*» (*Bona* 10), Elvira manifesta els seus dubtes davant l'amor que Rossendo li declara; «PERE: –Y què murmurar? (*Anant-se'n*) / *No se ha fet pel ruch la mel.* / VENTURA: –*Lo ruch ets tu*» (*¡Maria!* 20).

No sempre es repeteix un dels components del fraseologisme, sinó que el procediment reiteratiu pot efectuar-se a partir d'un mot que manté una relació

⁵¹ Variació del refrany *Qui bé estima, bé s'arrima*, o *Qui t'estima, s'arrima* (DCVB, PCC, IV, 211).

⁵² Variació de la locució *tenir un rei al cos* 'esser molt orgullós, no admetre imposicions de ningú' (DCVB), substituint un *rei* per *tres reis*, la qual cosa atorga una major intensitat al contingut de l'expressió.

d'identitat total o parcial amb algun dels components de la unitat pluriverbal. Pot haver-hi una relació anafòrica, amb el recurs als pronoms febles: «PEPUS: –En quant he vist la llamada, / cregui que m'ha fet admetlla. / PINYONS: –Pro aquet pròxim sempre vetlla / y al moment me l'hi menjada» (Vara 21). La relació pot ser entre mots de la mateixa família lèxica (*ballar* i *ball*): «PEPET: [...]– En cuant los vegi. Hu! Hu! (*Fent ademán de punxa'ls, pega dos cops a Joseph*) / Jo m'entench y ballo sol. / JOSEPH S.: –Vaya un ball!» (Sort 3), Joseph vol expressar el seu temor davant les intencions de Pepet. Relació entre cohipònims, com ocorre en la manipulació de la locució verbal *anar a pams* 'anar a poc a poc i examinant detalladament les coses': «ANTON: –*Anem a pams.* / ROSETA: –*A canas, y fins a metros.* / ANTON: –*Deixa tot lo decimal / y no-m trenquis las retòricas*» (Manescala 12)⁵³; en relació amb un derivat, com en aquest text: «PERE: –Vaya un tropell! / *Qui fa un coba... fa un cistell.* / TONA: –*Jo may he estat sistellera*» (*¡Maria!* 15), on funciona com a fórmula de negociació de Tona a l'afirmació de Pere, o en relació amb altres formes de la flexió verbal: «ROSETA: –*Què tal, t'ha agradat la cua?* / ANTON (*Fora de si*): –*Això, Roseta, serà / lo que vulgui tacsà un sastre.* / ROSETA: –*Donchs lo sastre ja ha tacsat.* / ANTON: –*Mal llam!...*» (Manescala 15).

Pot donar-se el cas que l'interlocutor no entenga el significat idiomàtic d'un fraseologisme, i en faça una interpretació compositiva errònia. Vidal i Valenciàno sap jugar amb aquesta possibilitat, amb un efecte humorístic: «RAMON: –Ja saps que ella portarà / trenta lliuras! Eh? M'entens? / Y arriscar un capital... / PAU: –*Gra de mel per boca d'ase.* / RAMON: –*L'ase seràs tu. Carau!*» (*Birolet* 9), i Pau li recorda que «Això és un ditxo y res més».

4.4. Substitucions.

La ironia pot sorgir de la modificació que fa l'interlocutor d'algun element de la unitat fraseològica del discurs del seu oponent, com en el text següent mitjançant la substitució d'un dels seus components lèxics (*nas*) per un hipònim (*clepsa*): «SATURNO: –*Mira't que-m puja la mosca / al nas...* / MERCURI: –*Si per mi ja pot / pujar-li fins a la clepsa*» (*Parnàs* 18)⁵⁴, expressant indiferència davant les amenaces de Saturno. La repetició parcial d'una unitat fraseològica amb la modificació d'un dels seus components pot funcionar com una manifestació de desacord o de negativa d'un interlocutor a acceptar l'asseveració de l'altre interlocutor: «LLUÍS (*A Rosa, al pasar*): –*Ingrata!* / Tornaré. / ROSA: –*A pescà la lluna.* / LLUÍS: –*A pescar lo que-m fa falta*» (Manescala 30).

També es pot adaptar un fraseologisme al context, mitjançant la substitució lèxica, com probablement és el cas de *Qui ab un boig fa companyia o bé es perd o es torna boig* (*Parnàs* 27), que sembla una modificació del refrany més

⁵³ Anton es veu sorprès per la resposta de Roseta, i, una mica molest, li recorda que cal entendre les seues paraules en sentit idiomàtic («no-m trenquis las retòricas»), i no literal, com es desprèn de la resposta irònica de Roseta.

⁵⁴ Hi ha també un canvi gramatical, consistent en la substitució de la preposició *a* per *fins a*.

conegut *Qui va amb un coix al cap de l'any és tan coix com ell*, i variants (DCVB, PCC, III, 91), tenint en compte el context enunciatiu on es fa servir.

La substitució forma part, en efecte, de les modificacions creatives d'unitats fraseològiques que n'afecten l'estructura dels components (veg. Corpas 1997: 243-246). La locució *fer viatge a la lluna de València* 'veure frustrades les seues esperances, desenganyar-se' (Vara 22) sembla una modificació conscient per substitució del verb de la més coneguda *quedar a la lluna de València* (DCVB). Hom pot substituir un mot per un antònim, com en el text següent: «PEPUS: -En Feliu és molt expert, / té barra, y a més sabeu / que *sab lo diable hont jeu*⁵⁵. / PINYONS: -Donchs *jo sé hont està despert*» (Vara 22), amb aquesta rèplica Pinyons declara que ell és tant o més astut que en Feliu.

4.5. Alteracions de l'ordre.

L'alteració de l'ordre dels components d'una unitat fraseològica proporciona informació sobre els personatges. Pot ser usada com un recurs per part de l'autor per expressar un estat d'ànim alterat en un personatge, com veiem en la parèmia *L'home per la banya i per la paraula el bou* (Cada 52), modificació d'*El bou per la banya i l'home per la paraula* (DCVB), que mostra la torbació d'Esteva. També pot ser reflex de la ignorància del personatge, com en el refrany *L'ocu del caballo engruesa al amo* (Pobre 9)⁵⁶, que revela els problemes del caporal Quintí, el qual habitualment parla en català, per expressar-se correctament en castellà.

L'alteració de l'ordre dels components en una parèmia pot funcionar com un recurs desautomatitzador per a cercar un efecte sorpresiu i satíric en el receptor: en *Vesteix un senyor i et semblarà un bastó* (Taberna 46), per *Vesteix un bastó i semblarà un senyor* (DCVB).

4.6. Addicions.

En altres ocasions hom recorre a l'addició per produir una variació lliure de la unitat fraseològica, i provocar-ne la desautomatització, com en la modificació de la unitat fraseològica *Això són figues d'altre paner*, que es diu per significar «això és una altra cosa, això és molt diferent del que pensàvem o del que dèieu» (DCVB), mitjançant l'addició d'una oració de relatiu, per assenyalar que, encara que és un assumpte diferent, s'abordarà tot seguit: «PAU: -Y ara què dirà l'Anton? / TITUS: -*Són figas d'altre paner / que tastarem desseguida*» (Birolet 29). Juntament amb la interpretació unitària i global de la unitat fraseològica, hom juga amb la interpretació independent, com a nom de fruit, d'un dels seus components, *figues*.

⁵⁵ Cf. *saber el dimoni on jau* 'saber moltes coses que altres no saben' (DCVB).

⁵⁶ En cat. *Els ulls de l'amo engrèixen el cavall* (DCVB), en cast. *El ojo del amo engorda el caballo*.

Es pot donar també la transformació d'una combinació lliure de mots en una unitat fraseològica. En el teatre de Vidal i Valenciano aquesta operació provoca una certa sensació de sorpresa per contrast, i s'utilitza en el diàleg per manifestar el parlant una observació a les paraules d'un interlocutor, o, en el monòleg, per expressar les preocupacions del personatge: «ESTEVA: [...]—També és rich. / ELENA: —Sí, com lo grill» (Cada 10)⁵⁷, «QUICO: —Què tens? GABETA: —No sé; totas las frontissas rovelladas, jo·m penso que no estiga llumat. QUICO: —De l'os bertran? GABETA: —No·t diré que no...» (Taberna 31)⁵⁸, «Això és la lluna. / Ay, Silvestre, (Suspirant) tu pots dir / de València, perquè conto / que més pelat que jo estich / no s'hi troba una patena» (Antany 6).

4.7. Creuaments i fusions.

D'altra banda, la locució comparativa *més pelat que una patena* del darrer exemple, podria interpretar-se com un cas d'acronímia fraseològica⁵⁹. L'expressió canònica és *net com una patena* i *més net que una patena* «es diu d'una cosa molt neta» (DCVB), *net com una patena* 'molt net, polit' (DLFF, DSFF), que es documenten en textos dels segles XIX i XX (Martí 2017). En el cas que ara ens ocupa, l'expressió, referida a persones, té el sentit de 'molt pobre, sense diners'. La substitució de l'adjectiu *net* per *pelat* i el canvi de sentit associat pot interpretar-se com un creuament amb locucions com *més pelat que una rata*, *que Carracuca*, *que sant Marc*, que s'apliquen, efectivament, a la pobresa extrema (DSFF). El creuament deu estar afavorit perquè en alguns contextos *net* i *pelat* poden funcionar com a sinònims, i *net* pot tenir també el sentit de 'molt pobre' (Martí 2006). L'alteració en el text de l'ordre canònic de l'expressió i la separació dels dos membres de la unitat bímembre amb l'addició del verb *trobar-s'hi* davant del segon membre de la comparació podrien afavorir el procés. També deu haver-hi un cas de creuament en el fraseologisme *no arribar la pell al cos (a algú)* 'estar espantat, tenir molta por' (Taberna 67), de *no tocar la camisa a la pell (a algú)* i *no arribar (o no tocar) la camisa al cos (a algú)* (veg. Martí 2017)⁶⁰.

A partir d'un element comú es poden fusionar unitats fraseològiques diferents, que no mantenen cap relació semàntica, sinó només formal a partir d'un mot compartit. La primera, *més variable que la lluna*, no registrada en el DCVB, relacionada amb altres com *tenir llunes* 'tenir l'humor desigual, estar uns dies de bon tremp i altres de mal tremp' i *estar la lluna al ple* 'estar un boig

⁵⁷ Cf. *ésser ric com el grill* 'ésser pobre, encara que tingui aparença o pretensions de ric' (DCVB, Martí 2017).

⁵⁸ Cf. *fer-li mal l'os bertran (a algú)* 'ésser molt peresós, no voler fer feina' (DCVB), *tenir os Bertran* (Cinc mil refranys catalans, 1965: 227). En valencià amb un sentit similar es documenta *criar-se l'os Colau (a algú)*, *patir de l'os Guillem* i *tindre l'os Guillem (en)travessat (dins la panxa)* (Martí 2017).

⁵⁹ Sobre l'acronímia en fraseologia, vegeu García-Page (2008: 275-277).

⁶⁰ També documentem la variant *no arribar la roba al cos (a algú)* (Francesc de Sales Vidal: *La malvasia de Sitges* (2ª parte), p. 25).

en el seu major furor, o obrar algú com un boig' (DCVB), i la segona, el sintagma *la lluna de València*, que remet a enunciatos fraseològics com *deixar (algú) a la lluna de València* o *quedar-(se) a la lluna de València*⁶¹, ben coneguts però no pertinents semànticament en el context de la conversa entre Rossendo i Ramona. Per això, la combinació de la primera i la segona expressió en la resposta de Ramona a l'afirmació missògina de Rossendo, atorga a les seues paraules un caràcter irònic, manifestació de burla i menyspreu davant l'asseveració del primer: «ROSSENDO (ab despit): –Oh! Coquetas!... / *més variables que la lluna.* / RAMONA (Ab sorna): –*Que la lluna de València*» (Bona 15).

També pot succeir que els fraseologismes fusionats estiguen vinculats semànticament, i fins i tot tinguen sentits semblants. El refrany *El gat vell ab aigua freda en té prou* (Barcelona 23) sembla una fusió dels refranys *A gat vell no cal mostrar la rata*, o *A gat vell no li digues mixoia* (i variants) (PCC, IV, 702), que incideixen en l'astúcia que proporciona la vellesa, per l'experiència acumulada, i *Gat escaldat, amb aigua tèbia en té prou* (i variants) (PCC, IV, 713), que adverteix sobre la perspicàcia i la sagacitat que proporciona l'experiència després d'haver patit algun escarment. Tots dos tenen en comú el valor de l'experiència com a font d'aprenentatge vital.

Potser a mig camí entre la modificació d'una unitat fraseològica mitjançant l'addició d'elements estranys al fraseologisme i la contaminació de dues o més locucions es trobaria el cas següent, que podria interpretar-se com una modificació de la unitat fraseològica *anar al gra* 'atendre a la part substancial d'un assumpte, prescindint de les coses secundàries', probablement sota la influència de la locució *molta palla i poc gra* 'cosa de moltes paraules o de molta aparença i poca substància', o del sentit figurat de *palla* 'cosa inútil, sobrer' (DCVB): «JOAN: -Deixi-ls esgrips a un costat. / *Vagi al gra y no menjem palla*» (*Tal hi va* 8)⁶², Joan commina Canut a contar-li la part substancial de l'assumpte, i no perdre's en detalls secundaris⁶³. L'actualització del significat compostiu del fraseologisme *anar al gra* s'aconsegueix mitjançant la presència del substantiu *palla*, que comparteix un mateix camp semàntic amb *gra*. La presència en el context de l'expressió *menjar palla* possibilita la doble interpretació de l'expressió *anar al gra*, que a la seua interpretació idiomàtica unitària afegeix la possibilitat d'interpretar humorísticament *gra i palla* en sentit literal, i hi afegeix les connotacions del sentit figurat de *palla*.

⁶¹ Sobre aquestes locucions, veg. Martí (2017).

⁶² Com assenyala García-Page (2008: 272), un dels procediments freqüents d'addició en fraseologia amb valor desautomatitzador és la formació d'estructures coordinades.

⁶³ Els sentits metafòrics de *palla* i *gra* i la relació amb el verb *menjar* es troben també en aquest text: «Au, Faló, *deixeu la palla y menjeu-vos prompte el gra*» (*Si m'embrutas...* p. 8), instant-lo a *anar al gra*.

V.- UNITATS FRASEOLÒGIQUES I VARIACIÓ DIALECTAL

Fraseologismes que el *DCVB* registra només en català central, o en una part d'aquest dialecte: *anar per la pinta* 'portar bon camí' (*Ase* 24) (Vallès, Penedès), *comptat i rebutat* (*Paraula* 8) (Empordà, Camp de Tarragona), *ésser més dolent que una capa esquinçada* (*Taberna* 64) (Barcelona), *fer l'andorrà* 'fer l'orni, fer el desentès' (*Manescala* 26) (Girona, Llofriu), *gat dels frares* 'murri' (*Bona* 11, *Pobre* 7) (Empordà, Vallès, Penedès), *justa la fusta!* (*Vara* 23) (Empordà), *menjar més que un mal gra* (*Criada* 5) (Empordà, Vallès), *no n'hi ha de cuits* (*Dos* 8) (Valls), *Qui primer arriba primer mol* (*Taberna* 20) (Empordà), *tocar l'ase* (*Ase* 9) (Barcelona, Girona, Empordà). Així com veiem que alguns d'aquests fraseologismes es localitzen en el *DCVB* expressament al Penedès, altres, en canvi, s'hi troben en subdialectes del català central diferents al de procedència del nostre autor.

Fraseologismes que en el *DCVB* es registren en català central i en balear: *barret de rialles* (*Vara* 32), *mitja figa, mig raïm* (*Caps* 48)⁶⁴, *penjar l'ànima* (*a algú*) 'patir molta fam i necessitat' (*Dos* 11).

Fraseologismes que en el *DCVB* es registren només a Catalunya⁶⁵: *beneit del cabàs* (*Vara* 19), *clar i català* (*Manescala* 59)⁶⁶, *fer la patota* (*Vara* 23), *fer mànigues* (*Antany* 30)⁶⁷, *fer un bisbe* 'dir la mateixa cosa dues persones al mateix temps sense acord previ' (*Sastressa* 3), *Quan Déu vol de tot vent plou* (*Caps* 61), *Qui més hi fa més hi perd* (*Antany* 19), *tocar pirandó* (*Manescala* 41, *Taberna* 91), *Tot bon cavall ensopega* (*Juga* 6).

De vegades, alguns fraseologismes es registren en el *DCVB* en dialectes diferents al català central, amb la qual cosa l'ús en el teatre de Vidal permet ampliar-ne l'ús també a aquest dialecte: *de poc en poc* (*Diable* 15), que el *DCVB* registra actualment a Mallorca i Menorca, però que documenta en autors medievals d'altres procedències, com Eiximenis i Isabel de Villena; *fer-se barba d'or* 'guanyar molt en un negoci' (*Taberna* 87), que el *DCVB* registra com a mallorquí, amb l'article salat: *fer-se sa barba d'or; tirar (a algú) una cosa pels bigotis* 'dir-li a la cara alguna cosa injuriosa o desagradable' (*Campanetas* 7), que el *DCVB* registra a València, però canviant *bigotis* per la variant *bigots*, per oposició a *clavar-li pels bigotis*, que registra a Catalunya. Així mateix, la locució *fer ratlla (a algú)* 'superar-lo, avantatjar-lo' (*Vara* 10) es pot relacionar amb *fer ratlla* 'lluïr-se, sobresortir, adquirir gran avantatge sobre els altres', que el *DCVB* registra en valencià⁶⁸, i que, de fet, documentem en aquest text valencià

⁶⁴ En el *DCVB* *mig figa mig raïm*, però en el *DSFF* *mitja figa mig raïm*.

⁶⁵ És a dir, sense especificar en quin dialecte de Catalunya, o bé indicant que és tant català central (oriental en el *DCVB*) com nord-occidental (occidental en el *DCVB*).

⁶⁶ *Parlar clar i català* 'parlar sense reserves ni pal·liatius' (*DCVB*); també llegim *ser clar i català* aplicat a una persona que acostuma a parlar sense reserves ni pal·liatius: «Y sóch clara y catalana, / [...] y tinch pit» (*La malvasia de Sitjes* (2ª parte), p. 7).

⁶⁷ En el *DCVB*, amb *e, fer mànegues*.

⁶⁸ Es coneix també a Fraga (Baix Cinca): *fer ratlla* 'lluïr-se, adquirir gran avantatge sobre els altres' (Galán 2003: 137).

del segle XVIII: «Sempre València és aquella / que en totes les quatre parts / fa ralla. Tots la coneixen / y a tots fa goch» (*Bando cheneral*, 1797, p. 1).

En alguns fraseologismes es poden trobar veus dialectals de diferent extensió geogràfica, des d'un mot localitzat únicament al Penedès, a mots barcelonins i del català central: *alzar el cotze* 'beure massa, emborratxar-se'⁶⁹, *deixar (algú) més enxefat que una neula* (Vol 18), *enxafar* 'esclafar' (Penedès) (DCVB); *fer ronxa* 'deixar marca, senyal (l'amor vertader)' (*Caps* 13),⁷⁰ *ronxa* 'rodanxa' (Barcelona) (DCVB); *jugar més que un quissoi* (*Criada* 14), *quissoi* 'cadell de gos' (cat. central) (DCVB; *DECat*, VI, 968); *no tenir tan sols un guixot a la baldra* (*Virtut* 57)⁷¹, *baldra* 'butxaca' «en l'argot dels malfactors barcelonins» (DCVB)⁷².

En alguns casos es registra el mot en el DCVB en un dialecte diferent: *Can-tiret que galeteija, si ab molt cuidado no es té, a la curta o la llarga ve que perd lo seu galet* (*Caps* 25), el verb *galetejar* 'beure amb profusió, engolir líquids', derivat de *galet*, figura en el DCVB com a rossellonès⁷³. Igualment, el refrany *estar content com un ca ab un os* (*Ase* 26) mostra que el mot *ca* 'gos' era conegut a Catalunya a mitjan segle XIX, almenys en la fraseologia; en el DCVB es registra també en altres fraseologismes recollits a Catalunya⁷⁴, però la parèmia *estar més content que un ca amb un os* s'hi registra només a les Illes.

En altres casos es poden observar en les unitats fraseològiques petites diferències lèxiques o gramaticals que podrien tenir al darrere algun tipus de variació geolectal⁷⁵: *tenir el cor solsament d'un fil penjant* 'estar molt temorec, carregat de por' (*Tal hi va* 13), en el DCVB *tenir el cor amb un fil* id. (Mall., Val.); *estar (algú) que ab un cabell el penjarien* 'estar molt angoixat, molt amoinat' (*Cada* 23) no es registra en el DCVB, però es relaciona amb la locució *ofegar amb un cabell (a qualcú)* 'esser molt fàcil vèncer-lo o apurar-lo', que el DCVB registra al Maestrat; en textos valencians dels segles XIX i XX es documenten també les variants *estar (algú) a punt d'ofegar-se en un cabell*, *estar (algú) que en un cabell el poden ofegar*, *estar (algú) que en un cabellet l'aufeguen*, i *estar (algú) que s'aufega en un cabell*, per referència a l'angoixa, a l'ansietat, a la por, o a l'abatiment (Martí 2017); l'expressió *a pastar pa* (*Tal hi va* 22), usada per desentendre's d'algú de mala manera, es relaciona amb *enviar (algú o alguna cosa) a pastar fang* (*DIEC*, *DSFF*), que el DCVB registra només en valencià i tortosí.

⁶⁹ *Cotze*, variant dialectal de *colze*, que el DCVB registra en cat. central.

⁷⁰ Cf. *aixecar ronxa (a algú)* 'molestar-lo, incomodar-lo' (Francesc Camprodon: *La Teta gallinaire*, Barcelona, p. 20).

⁷¹ Per a assenyalar la misèria, la manca de recursos econòmics, són freqüents les expressions ponderatives formades a partir de *no tenir*. Sobre l'origen de *baldra*, vegeu el *DECat* (III, 858).

⁷² Només el primer d'aquests fraseologismes es registra en el DCVB.

⁷³ Igualment, en el vocabulari rossellonès de Grandó (1943: 192) *galetejar* 'beure a galet d'una manera abusiva, tornant-hi sovint'.

⁷⁴ Així mateix, en *PCC* (II, 441-460) apareix *ca* formant part de diverses parèmies.

⁷⁵ La variació geolectal en la fraseologia catalana és un aspecte molt poc estudiat, i menys encara en l'aspecte històric. García-Page (2008: 254) cita només l'estudi de Sancho Cremades (1999), de caràcter sincrònic.

Altres fraseologismes que ens permeten aproximar-nos a copsar variacions geoelectals o diatòpiques en la fraseologia catalana són els següents. Generalment la variació consisteix en un canvi lèxic. Pot tractar-se de la preferència per un mot dialectal sinònim: *dormir més que el guix* (*Virtut* 31) correspon al val. *dormir més que l'algeps* o *que l'algep* (*DCVB*, Martí 2017), i *sec com un bacallà* (*Pobre* 8), en val. *com un abadejo*; o la preferència per una variant formal afavorida en un determinat dialecte: *fer rotllo* 'fer-se escoltar o respectar' (*Micos* 3), en val. amb la variant *rogle*: *fer rogle* (*DCVB*); *cantar la guatlla* 'parlar clar, descobrir les intencions' (*Vara* 17), val. *cantar la guatla* id. (Martí 2017)⁷⁶. Igualment, hi ha diferències en les variants formals preferides en cada dialecte en les fórmules rutinàries formades amb alguns eufemismes de *Déu*. Així, en Vidal i Valenciano es documenten, construïdes sobre *neu*, les fórmules de caràcter emocional *a fe de neu!* (*Juga* 12, *Micos* 7), *viva neu!* (*Diable* 28)⁷⁷, i la fórmula de confirmació o ratificació *com hi ha neu!* (*Tal hi va* 22). Segons el *DCVB*, la forma *a fe de neu* «s'usa principalment a Olot», però veiem que també es troba en escriptors catalans d'altres procedències, i no únicament en aquesta fórmula sinó també en altres. En canvi, en els escriptors valencians dels segles XVII, XVIII i XIX no es troba aquesta forma, i en el seu lloc es llegeix la variant *lleu*, en fórmules com *a fe de lleu!*, *cap de lleu!*, *per cap de lleu!*, *per lleu!*, *per lleu ador!*, i *per lleu salat!* (Martí 2006, 2017).

No sempre el canvi lèxic representa la substitució per un mot sinònim o per una variant formal, sinó per un mot diferent, si bé el significat de la unitat fraseològica no varia: *bona nit, viola!* (*Guardiola* 31), que el *DCVB* registra en català oriental per a expressar «la pèrdua total d'una cosa o la consumació d'un fet que ja no té remei possible», correspon al val. *bona nit, cresol* (*que la llum s'apaga*)⁷⁸, o *bona nit els torrons* (Martí 2017); *cap de pa* 'curt d'enteniment' (*Guardiola* 150), que el *DCVB* registra a Catalunya, correspon al val. *cap de bolo*, *cap de cudol*, *cap de meló*, *cap de mig armut*, *cap de motiló*, etc. (Martí 2017); o *cap verd* (*Criada* 16, *Taberna* 23), que el *DCVB* registra cat. or. i nord-occ., «per indicar el poc seny, la lleugeresa en les obres, la falta de prudència, la irreflexió», correspondria al val. *cap de carcassa* o *cap destornillat* (Martí 2017). Hi ha una relació paronímica entre els mots base de les unitats fraseològiques en l'expressió *Terra roja descoberta* (*Birolet* 26), que s'aplica al descobriment de secrets o de coses que es pretenien amagar, la qual es documenta també en altres textos dels segles XVIII i XIX procedents de Catalunya, i l'expressió *Catarroja descoberta*, que, amb un sentit similar, es troba en autors valencians (veg. Martí 2017).

També es poden constatar diferències d'abast dialectal en l'estructura gramatical i sintàctica, o canvis flexius: *posar greix* 'sentir gran satisfacció' (*Vara* 23, *Caps* 11, 51, *Taberna* 26), en textos valencians del XIX amb un sentit similar es registren *fer-se un pam de greix*, que recull el *DCVB*, sense documenta-

⁷⁶ No es registra en el *DCVB*.

⁷⁷ Cf. *vatua neu!* (Francesc de Sales Vidal: *La malvasia de Sitges*, Barcelona, 1866, p. 18).

⁷⁸ Cal tenir en compte que la variant antiga *cresol*, per *gresol*, és la pròpia encara actualment del valencià i del tortosí (*DCVB, DECat*, IV, 645).

ció, i *posar-se un pam de greix, fer dos dits de greix, fer-se una mà de greix*. La locució *fins los gossos* 'tothom', que llegim en Vidal amb el verb *conèixer: conèixer (algú) fins los gossos* 'conèixer-lo tothom, ser molt conegut' (*Birolet* 11)⁷⁹, té un sentit similar a *gats i gossos* o *gatets i gossets*, que es documenta en diversos textos del segle XX en valencià (Martí 2017). La locució adverbial *a trompons* 'en gran abundància, en massa' (*Barcelona* 31, *Joch* 252v), present també en altres textos dels segles XIX i XX procedents del Principat (*CTILC*), no es localitza en els escriptors valencians contemporanis, que prefereixen, en singular, *a trompó*, amb un sentit similar (Martí 2006, 2017), si bé no sempre resulta fàcil de diferenciar-lo en els textos del que té en castellà *a trompón*⁸⁰, i també en valencià *a trompicons* 'en gran quantitat, a balquena', documentat en Carles Ros (*DCVB*).

VI.- UNITATS FRASEOLÒGIQUES FORMADES AMB MOTS NO REGISTRATS EN ELS DICCIONARIS NORMATIUS NI HISTÒRICS

fer (quelcom) més net que un valdeiu 'fer-ho, dur-ho a efecte, de manera evident, sense cap dubte' (*Quadro* 31), comparació formada amb el castellanisme *baldeiu*, del cast. *baldeo*; *ser més lleig que un espantagrives* (*Sort*, 2), *espantagrives*, mot format per composició sobre *griva*, com *espantaocells*. També pot tractar-se d'una variant formal no registrada en el *DCVB* ni en el *DECat*: *més aspre que un nespre xic* (*Antany* 14), variant de *nespra*. O, en el cas de *carnestolta*, que apareix en la locució comparativa *estar més content que un carnestolta* (*Sastressa* 14), en els diccionaris normatius i històrics figura només en plural, *carnestoltes*, cf. *tan alegrot com un dia de carnistoltes* (Martí 2017).

VII.- UNITATS FRASEOLÒGIQUES FORMADES AMB TOPÒNIMS, ANTROPÒNIMS I ALTRES NOMS PROPIS

Es tracta de locucions i de concurrències la majoria no registrades en els diccionaris de referència, així com de fórmules emocionals, moltes de les quals no són registrades tampoc en el *DCVB* ni en altres diccionaris. La unitat fraseològica *enviar (algú) a Can Tunis* 'enviar-lo al cementiri, matar-lo' (*Taberna* 90) s'explica tenint en compte la ubicació d'aquest antic barri barceloní, entre el port i el cementiri de Montjuïc; per un procés d'extensió semàntica, representa el cementiri en general. La locució verbal *no venir d'Antuèrpia* 'no ser un ximple, un ignorant' (*Juga* 4), formada amb el nom antic de la ciutat d'Anvers (cf. *DCVB*), s'explica com una homosemització per atracció del castellanisme

⁷⁹ Cf. *A Barcelona fins els gossos porten rellotge* (Gargallo 2015).

⁸⁰ En cast. *a trompón* 'sin orden, concierto ni regla' (*Diccionario de Autoridades*, 1739, en *NTLLE*); es troba també *a trompon* en el col·loqui valencià *Un pillo y els chics educats en la Casa de Benefisensia* (València, 1846, p. 40): «Lo que hagué varen ser gosos / de tota casta y colors, / [...] dones y chics, y a trompon / més gosos darrere els amos».

torpe. A diferència d'aquestes dues, sí que es registra en el *DCVB* la concurrència *valer una Índia* 'ser molt valuós' (*Tal faràs* 24) i el refrany *Roda tot lo món i torna al Born* (*Guardiola* 12v-13), però sense el quantificador *tot*. Documentem també en el nostre autor les comparacions intensificadores *marxar (un assumpte) més bé que el trenc de Sarrià* (*Boca* 8),⁸¹ *ser més valent que en Boquica* (*Ase* 26)⁸², i *sèrio com la Sirena del passeig* (*Taberna* 33)⁸³, no registrades tampoc en el *DCVB*.

La locució adjectival *de cal Déu* 'molt bo, molt satisfactori', «heu pescat uns anys *de cal Déu*» (*Joch* 182v), té en el text un sentit diferent al recollit en el *DIEC* ('molt gran'). Amades (1951: 116) registra l'expressió *ésser una cosa de cal Déu*, «de franc sentit ponderatiu», encara que no concreta en què consisteix la ponderació, i considera que té el seu origen en l'antiga fàbrica de licors de Déu i Mata, que elaborava un licor molt exquisit. Considerant aquest origen, segurament el sentit qualitatiu que documentem en el text de Vidal i Roca deu ser anterior al quantitatiu que sembla haver-se imposat actualment.

Són bastant corrents les fórmules emocionals formades amb invocacions a les persones celestials, com per exemple, *Ai, san Ambrós!* (*Sort* 3), *Ai, santa bona Maria!* (*Juga* 32), *Ai, Verge del Set Dolors!* (*Criada* 14), *per sant Guim!* (*Gran* 11), *per sant Telm!* (*Caps* 55), *Sant Jesús!* (*Barqueta* 240), *Santa Quitèria!* (*Sastressa* 2), *valga'l las onze mil verges!* (*Castanyada* 15), *Verge del Vinyet!* (*Sort* 7), *Verge Santa de l'Aglà!* (*Somni* 35), *Verge Santa de l'Ajuda!* (*Tal hi va* 31), entre d'altres.

VIII.- CONCLUSIONS

La presència de nombrosos fraseologismes, i variants de fraseologismes, no registrats en els diccionaris de referència, així com d'unitats fraseològiques amb un sentit diferent al recollit en els diccionaris històrics i normatius, evidencia la importància del teatre costumista decimonònic per a enriquir el corpus fraseològic català. En l'estudi de les modificacions creatives de les unitats fraseològiques es demostra la destresa de Vidal per a modelar els mecanismes lingüístics al servei de l'obra literària, i es comproven les diverses possibilitats que ofereixen aquestes modificacions en el nostre autor. Igualment, es verifica l'interès de la fraseologia en l'estudi de la variació dialectal, aspecte poc explorat en català. Els fraseologismes permeten també trobar mots no registrats en els diccionaris.

⁸¹ Recordem que el tren de Sarrià, inaugurat el 1863, que circulava de Sarrià a Barcelona, fou el primer ferrocarril urbà d'Espanya.

⁸² Josep Pujol *Boquica* (1778-1815) fou un popular bandoler català.

⁸³ Personatge escultòric singularitzat característic de la ciutat de Barcelona, com ho podien ser a València l'Engonari de la Llotja, el Dragó del Patriarca o el Nano del carrer d'En Llop, que també formen part de la fraseologia (veg. Martí, 2017). Cf. «*Valga'm la Sirena del Passeig*, y quina gent més impressionable és la nostra!» (*Lo nunci*, 2, 17 de març de 1788, p. 2). La Sirena del Passeig era el nom popular que els barcelonins donaven al brollador de la Nereida, situat en el Passeig Nou o Passeig de l'Esplanada (veg. Almerich 1950: 50).

Finalment, es comprova la utilitat de la fraseologia en l'estudi toponímic i antroponímic.

BIBLIOGRAFIA

- ALDC* = Veny, J. + Pons, L. (2001-2014) *Atles Lingüístic del Domini Català*, Barcelona, IEC, 7 vols. (en curs de publicació).
- Alibert, L. (2002) *Dictionnaire occitan-français selon les parlers languedocins*, Toulouse, Institut d'Etudes Occitanes.
- Almerich, L. (1950) *Història dels carrers de la Barcelona vella. Guia sentimental*, III, Barcelona, Millà.
- Amades, J. (1951) *Refranyer català comentat*, Barcelona, Selecta.
- Bacardit, R. (2011) «El teatre català del segle XIX i la relitat catalana de l'època», *Caplletra*, 50, pp. 113-138.
- Buitrago, A. (2002) *Diccionario de dichos y frases hechas*, Madrid, Espasa.
- Cent mil refranys catalans i frases fetes, populars*, Barcelona, Millà, 1965.
- CICA* = Torruella, J. (dir.), Pérez Saldanya, M., Martines, J. + Martines, V. (2009) *Corpus Informatitzat del Català Antic*. <http://cica.cat/>.
- Conca, M. + Guia, J. (2014) *La fraseologia. Principis, mètode i aplicacions*, Alzira, Bromera.
- CORDE* = Real Academia Española: Banco de datos (CORDE). *Corpus diacrónico del español*. <http://www.rae.es>.
- Corpas Pastor, G. (1997) *Manual de fraseología española*, Madrid, Gredos.
- DCCL* = Esteve, J., Belvitges, J. + Juglà, A. (1803-1805) *Diccionario catalán-castellano-latino*, Barcelona, Tecla Pla.
- DCVB*: Alcover, A. M. + Moll, F. de B. (1988) *Diccionari Català-Valencià-Baleàr*, Palma de Mallorca, Moll, 10 vols.
- DECat*: Coromines, J. (1988-1991) *Diccionari etimològic i complementari de la llengua catalana*, Barcelona, Curial, 10 vols.
- DEGC* = Rodríguez González, E. (1958-1961) *Diccionario enciclopédico gallego-castellano*, Vigo, Galaxia, 3 vols.
- DIEC* = Institut d'Estudis Catalans (2000) *Diccionari de la llengua catalana*, Barcelona / Palma / València, Ed. 3 i 4 / Ed. 62 / Ed. Moll / Enciclopèdia Catalana / PAM, 2000.
- DLFF* = Raspall i Juanola, J. + Martí i Castell, J. (1984) *Diccionari de locucions i de frases fetes*, Barcelona, Ed. 62.
- DSFF* = Espinal, Mª T. (2004) *Diccionari de sinònims de frases fetes*, Barcelona / València, UAB / PUV / PAM.

- Eliás de Molins, A. (1895) *Diccionario biográfico y bibliográfico de escritores y artistas catalanes del siglo XIX: (apuntes y datos)*, Barcelona, impr. de Fidel Giró.
- Escrig, J. (1851) *Diccionario valenciano-castellano*, València, J. Ferrer de Orga.
- EscLl* = Escrig, J. + Llombart, C. (1887) *Diccionario valenciano-castellano*, València, Pascual Aguilar.
- Espunyes, J. (2007) *Dites, locucions i frases fetes*, Barcelona, Proa.
- FEW* = Wartburg, W. von (1956-2003) *Französisches etymologisches Wörterbuch*, Basel, Zbinden, 25 vols.
- Foguet i Boreu, F. (2012) «Vigència del teatre d'Eduard Vidal i Valenciano», Arnabat Mata, R., Cuscó Clarasó, J., Foguet i Boreu, F. + Joan Solé Bordes, J. (eds.), *150 anys de música*, Vilafranca del Penedès, Societat Coral El Penedès / Institut d'Estudis Penedesencs, pp. 83-103.
- Galán, J. (2003) *Modismes i frases fetes de la parla de Fraga*, Osca, IEBC.
- García-Page, M. (2008) *Introducción a la fraseología española. Estudio de las locuciones*, Barcelona, Anthropos.
- Gargallo, J. (2015) *El refranyer*. <http://elrefranyer.com/>.
- Ginebra, J. (2003) «Fraseologia, concurrències lèxiques i llengua estàndard», Pradilla, M. A. (ed.), *Identitat lingüística i estandardització*, Valls, Cossetània Edicions, pp. 8-55.
- Grandó, C. (1943) «Vocabulari rossellonès», *Miscel·lània Fabra*, Buenos Aires, impremta i casa editora «Coni», pp. 180-205.
- Greimas, A. J. (2012) *Le dictionnaire de l'ancien français*, París, Larousse.
- Güell Barceló, M. (1999) *Biografia (provisional) d'Eduard Vidal i Valenciano*, Vilafranca del Penedès, Ajuntament de Vilafranca del Penedès.
- Jaén i Urbán, G. (2017) *Formació d'una ciutat moderna de grandària mitjana: Elx, 1740-1962*, Alacant, Publicacions de la Universitat d'Alacant.
- Labèrnia, P. (1839-40) *Diccionari de la llengua catalana ab la correspondència castellana y llatina*, Barcelona, Espasa Germans.
- Machado, J. P. (1977) *Dicionario etimológico da lingua portuguesa*, Lisboa, Livros Horizonte, 5 vol.
- Martí, J. (1997) «Els fraseologismes en Eduard Escalante», Carbó, F., Rosselló, R. + Sirera, J. L. (eds.) *Escalante i el teatre del segle XIX*, València / Barcelona, IIFV / PAM, pp. 165-193.
- Martí, J. (2006) *Diccionari històric del valencià col·loquial (segles XVII, XVIII i XIX)*, València, PUV.

- Martí, J. (2011) *Diccionari de Josep Bernat i Baldoví (1809-1864) en el seu context històric*, València, Denes.
- Martí, J. (2017) *Diccionari de fraseologia. Segles XVII-XXI*, València, PUV.
- Mellado Blanco, C. (2012) «Las comparaciones fijas en alemán y español: algunos apuntes contrastivos en torno a la imagen», *Linred. Lingüística en la red*, 10, pp. 1-32. <http://www.linred.es/publicacion.html>.
- Meseguer, L. + Garí, J. (1995) «Metàfora i fraseologia en el discurs costumista: Santiago Rusiñol i Marià Vayreda», *Caplletra*, 18, pp. 133-164.
- Morell i Montadi, C. (1995) *El teatre de Serafi Pitarra: Entre el mite i la realitat (1860-1875)*, Barcelona, Curial / PAM.
- Nicolàs, M. (1997) «La representació social de la llengua en el teatre d'Eduard Escalante», Carbó, F., Rosselló, R. + Sirera, J. L. (eds.) *Escalante i el teatre del segle XIX*, València / Barcelona, IIFV / PAM, pp. 249-276.
- NTLLE = Real Academia Española: *Nuevo tesoro lexicográfico de la lengua española*. <http://www.rae.es>.
- Ortís, P. (2011) «La parla de l'Urgell. Locucions i frases fetes», *InfoMigjorn Cap de Setmana*, 43.
- PALDC = Veny, J. (2008-2015) *Petit Atles Lingüístic del Domini Català*, Barcelona, IEC, 5 vols. (en curs de publicació).
- Pàmies i Riudor, V. *Refranyer català-castellà*. <http://refranyer.dites.cat/>.
- Parés i Puntas, A. (2000) *Tots els refranys catalans*, Barcelona, ed. 62.
- Quintilingüe = *Diccionari català-castellà-llatí-francès-italià*, Barcelona, Joseph Torner, 1839, 2 vols.
- PCC = Farnés, S. (1992-1999) *Paremiologia catalana comparada*, Barcelona, Columna, 8 vols.
- Raynouard, F. (1838-1843) *Lexique roman ou Dictionnaire de la langue des troubadours*, Paris, Chez Silvestre, 5 vols.
- Rey, A. (dir.) (2006) *Dictionnaire historique de la langue française*, París, Le Robert.
- Sancho Cremades, P. (1999) *Introducció a la fraseologia. Aplicació al valencià col·loquial*, València, Denes.
- Saura, J. À. (1878) *Novíssim diccionari manual de las llenguas catalana y castellana*, Barcelona, Llibreria d'Esteve Pujal.
- TLFi = *Le Trésor de la Langue Française Informatisé*, París, Centre National de la Recherche Scientifique. <http://atilf.atilf.fr/tlf.htm>.
- Veny, J. (1986) *Els parlars catalans*, Palma de Mallorca, Moll.
- Veny, J. + Pons, L. (1998) *Atles Lingüístic del Domini Català. Etnotextos del català oriental*, Barcelona, IEC.

Villar, P. (2008) *La ciutat dels cafès. Barcelona 1750-1880*, Barcelona, Ajuntament de Barcelona.

Obres citades d'Eduard Vidal i Valenciano

- Ase* = *L'ase d'en Mora*, Barcelona, Jaume Jepús, 1866.
- Barqueta* = *La barqueta de sant Pere*, Barcelona, Il·lustració Catalana, s. a.
- Birolet* = *Lo Birolet de Sant Guim*, Barcelona, Jaume Jepús, 1869.
- Boca* = *A boca tancada...*, Barcelona, Jaume Jepús, 1864.
- Cada* = *Cada hu per hont la enfila*, Barcelona, Jaume Jepús, 1866.
- Caps* = *Tants caps, tants barrets*, Barcelona, Jaume Jepús, 1865.
- Castanyada* = *La castanyada*, Barcelona, Jaume Jepús, 1871.
- Diable* = *Lo diable són las donas*, Barcelona, imp. de Salvador Manero, 1874.
- Dos* = *Dos milions*, Barcelona, Archivo Central Lírico-dramático, 1872.
- Gran* = *La gran sastressa de Midalvent*, Barcelona, Jaume Jepús, 1872.
- Juga* = *Qui juga no dorm*, Barcelona, Jaume Jepús, 1865.
- ¡Maria!*, Barcelona, Jaume Jepús, 1866.
- Paraula* = *Paraula és paraula*, Barcelona, Jaume Jepús, 1869.
- Parnàs* = *De Barcelona al Parnàs*, Barcelona, Jaume Jepús, 1872.
- Sort* = *A sort y ventura*, Barcelona, Jaume Jepús, 1871.
- Tal faràs* = *Tal faràs, tal trobaràs*, Barcelona: Jaume Jepús, 1865.
- Tal hi va* = *Tal hi va que no s'ho creu*, Barcelona, Jaume Jepús, 1864.
- Vara* = *La vara de alcalde*, Barcelona, imp. Gutenberg, 1897.
- Virtut* = *La virtut y la consciència*, Barcelona, Jaume Jepús, 1867.
- Vol* = *Qui tot hu vol tot hu pert o La festa de l'hermita*, Barcelona, Jaume Jepús, 1864.

Escrites en col·laboració

- Antany* = Vidal i Valenciano, E. + Roure, C. *Antany y enguany*, Barcelona, Llibreria espanyola de I. López, editor, 1865.
- Bona* = Vidal i Valenciano, E. + Roca i Roca, J. *Bona jugada*, Barcelona, Llibreria Espanyola de López, 1887.
- Campanetas* = Vidal i Valenciano, E. + Colomé, C. *Las campanetas*, Barcelona Archivo Central Lírico-Dramático, 1873.

- Criada* = Vidal i Valenciano, E. + Roca i Roca, J. *La criada*, Barcelona impr. La Renaxensa, s. a.
- Guardiola* = Vidal i Valenciano, E. + Carcassona, B. *La guardiola*, Barcelona, Biblioteca de Catalunya, ms. 1099/1, 1887.
- Joch* = Vidal i Valenciano, E. + Roca i Roca, J. *Joch de noys*, Barcelona, Biblioteca de Catalunya, ms. 1099/2 (f. 167-265), 1885.
- Manescala* = Vidal i Valenciano, E. + Burgell, R. *La manescala*, Barcelona, Imprenta Barcelonesa, 1874.
- Micos* = Vidal i Valenciano, E. + Roca i Roca, J. *Micos*, Barcelona, impr. de La Renaxensa, s. a.
- Pobre* = Vidal i Valenciano, E. + Burgell, R. *Un pobre diable*, Barcelona, Archivo Central Lírico-dramático, 1873.
- Pot* = [Vidal i Valenciano, E.]⁸⁴ + Carcassona, B. *Pot més qui piula...*, Barcelona, Biblioteca de Catalunya, ms. 1055/3 (f. 137-176), 1868.
- Somni* = Arimon, J. + Vidal i Valenciano, E. *Lo somni daurat*, Barcelona, Jaume Jepús, 1872.
- Taberna* = Vidal i Valenciano, E. + Arús i Arderiu, R. *La taberna*, Barcelona, Establiment tipogràfic de Fidel Giró, 1884.

---

⁸⁴ Aquesta peça és atribuïda a Vidal i Valenciano, en col·laboració amb Carcassona, per Elías de Molins (1895: 414) i per Güell Barceló (1999: 62).

